

Олег Бубенок

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО
УСТРОЮ ОБ'ЄДНАНЬ НОМАДІВ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я У ПЕРІОД МІЖ
ЕКСПАНСІЯМИ ГУНІВ І МОНГОЛІВ
(VI — початок XIII століття)**

Період між VI і початком XIII ст. ознаменувався різкою зміною етнополітичної ситуації на півдні Східної Європи. У наслідок гунської навали, що мала місце наприкінці IV ст., тюркомовний елемент потіснив іраномовні племена, а це означало, що аж до монгольської інвазії у першій половині XIII ст. тюркомовне населення панувало на теренах Великого Євразійського степу, західною частиною якого були степи Північного Причорномор'я. Етнічний склад племінних об'єднань, утворених у степах Північного Причорномор'я прибульцями-номадами, відзначався строкатістю, що обумовило особливі риси в соціальній та політичній організації їхніх суспільств. Саме цей аспект проблеми і заслуговує на особливу увагу.

Повідомлення західноєвропейських авторів свідчать за те, що після подій 370 р. значна частина іраномовного населення східноєвропейських степів опинилася на заході, в Центральній та Західній Європі¹. За даними Йордана, після смерті Аттили, у другій половині V ст., гунни повернулися із Панонії на схід та розселилися у степах Північного Причорномор'я². Після того, за даними того ж автора, у степах Східної Європи у першій половині VI ст. з'явилась нова етнічна група, відома під назвою «булгари»³. Крім того, Менандр повідомляє, що після 558 р. в степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі сходу — авари⁴, які згодом переселилися до Панонії. Проте на цьому перелік кочових угруповань Північного Причорномор'я VI ст. не можна вважати вичерпаним.

Дослідники звернули увагу на те, що перші достовірні відомості про болгар стосуються подій кінця V ст. Саме тоді Іоан Антіохійський писав, що імператор Зенон покликав болгар на допомогу для боротьби з остготами⁵. Проте у деяких історичних хроніках є згадки про те, що болгарські племена опинилися на те-

риторії Східної Європи задовго до гунської навали. Так, про болгар йдеться в повідомленні вірменського історика V ст. Мойсея Хоренського, який посилається на сирійського автора IV ст. Мар-Аббаса Катіну. Ця інформація повідомляє, що у 149–127 рр. до н. е. болгар, які раніше мешкали на північ від Кавказьких гір, вдерлися до Вірменії⁶. Крім цього, інформація про болгар є в анонімному візантійському хронографі 354 р., переписаному в V ст. Там йдеться про події напередодні 230 р. н. е. і подається перелік народів, які мешкали на північ від Кавказу, де на останньому місці згадуються болгар (vulgares)⁷. Проте слід зважити на те, що відомості про перебування болгар у Східній Європі в догунські часи мають компілятивний характер. У нас немає впевненості в тому, що переписувачі не замінили етнонімом *болгари* назву якогось іншого народу.

Після Йордана етнонім *болгари* тимчасово зникає зі сторінок візантійських хронік, а замість нього в другій половині VI ст. починають вживати терміни *кутригури* та *утигури*. Прокопій Кесарійський та Агафій писали, що на схід від Танаїса (Дона. — О. Б.) у країні «Евлісії» мешкають утигури, а на захід — кутригури⁸. Виходячи з того, що назви *кутригури* та *утигури* вживалися замість етнічного терміна *болгари*, логічно пов'язати ці племінні об'єднання з болгарами. Саме в нащадках утигурів та кутригурів дослідники схильні бачити засновників Великої Болгарії⁹.

Походження протоболгар ще й досі становить наукову проблему. На думку одних дослідників, болгарські племена являли собою тюркомовну людність, яка з самого початку входила до складу гунської орди¹⁰. С. Г. Кляшторний, як і деякі сучасні дослідники, вважає протоболгар нащадками огузів, які прийшли до Східної Європи із Центральної Азії наприкінці V ст.¹¹ Інші вчені бачили в болгарях тюркизованих гунами угрів¹². Проте ще кілька десятиріч тому вчені звернули увагу на те, що у степах Східної Європи мав залишатися й третій елемент — іранський. На підставі повідомлень письмових джерел про перебування болгар у степах Східної Європи в догунські часи О. П. Смірнов, В. Т. Сиротенко та інші дослідники стали стверджувати, що протоболгари мешкали у степах Східної Європи ще за кілька століть до того, як там оселилися

гуни. Це дозволило згаданим науковцям віднести протоболгар до числа сармато-аланських племен¹³.

Дані візантійських джерел дозволяють вважати, що у першій половині VII ст. хан Кубрат об'єднав під своєю владою болгарські племена і заснував у степах Приазов'я державне об'єднання, відоме як «Велика Болгарія». За даними Феофана, у другій половині VII ст. після смерті Кубрата Велика Болгарія розпалася на п'ять (?) частин. Дві групи болгар залишилися у Приазов'ї, решта вирушила на захід, де вони заселили землі на Дунаї та у Північній Італії¹⁴. Наявність же чотирьох племен в Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує «Вірменська географія», де згадані племена: *куні-булгар*, *дучі-булкар*, *огхондор-балкар-чужинці*, *чдаг-болкари*. Усі вони мешкали на північ від Кубані¹⁵. Є підстави бачити в них нащадків утигурів, а можливо, й кутригурів. Згодом частина з них увійшла до складу Хозарської держави. Цілком можливо, що саме з цієї території походили волзькі булгари.

Виходячи з даних письмових джерел, доречно локалізувати територію проживання утигурів у степах Східного Приазов'я, а кутригурів — у степах між Доном та Дніпром. Дані археологічних розкопок свідчать, що в VI–VII ст. на Північно-Західному Кавказі функціонували могильники, для яких були притаманні наступні риси, що виокремлюють їх особливо із некрополів місцевого кавказького походження: ґрунтові ями з заплічками; у ряді випадків наявність дерев'яних домовин; північна або північно-західна орієнтація небіжчиків, покладених у витягнутому положенні на спині; наявність інвентарю, представленого зброєю, прикрасами, кінським спорядженням; у деяких випадках штучна деформація черепа, тощо. До числа цих некрополів варто віднести Борисківський могильник, могильники біля станиць Пашковська та Новолабинська, тощо. У дослідників існують підстави пов'язувати їх з утигурами¹⁶. Великий інтерес становлять також пам'ятки так званого «сивашівського» типу, більшість з яких були розташовані в степовому Подніпров'ї. Насамперед, серед них були впускні поховання в курганні насипи попередніх часів (іноді у підбоях), де небіжчики лежали у витягнутому положенні на спині і супроводжу-

вались інвентарем та кінськими кістяками. До їх числа варто віднести поховання з Ковалівки, Яблуні, Нової Одеси, Костогризиво, тощо. Крім того, були досліджені ґрунтові поховання в прямокутних або овальних ямах, часто із підбоями та заплічками, з перекриттями із дерева та досить часто з інвентарем. Такі поховання були виявлені біля Сивашівки, Чорноморського, Сивашського, тощо. Деякі дослідники цих пам'яток схильні пов'язувати їх з перебуванням протоболгар¹⁷. Є сенс вважати цю групу пам'яток наслідком перебуванням кутригурів та інших протоболгарських племен. Що стосується багатих комплексів Перещепинського типу, то походження цих пам'яток ще й досі залишається дискусійним питанням.

Проте найбільш дослідженими в археологічному відношенні виявилися пам'ятки не VI — першої половини VII, а більш пізніх хозарських часів. У VII–X ст. на півдні Східної Європи існувало державне утворення — Хозарський каганат. Завдяки багаторічним дослідженням стало відомо, що у степах Подоння та Приазов'я за цих часів набули поширення пам'ятники салтівського типу, основною рисою яких було переважання ямних поховань. Їх виділили в окремий степовий (праболгарський) варіант салтівської культури¹⁸. Особливості поховальних традицій дозволили визначити у ньому п'ять різновидів¹⁹. Класичним пам'ятником даного типу є досліджений В. О. Городцовим у середній течії Сіверського Дінця ґрунтовий могильник поблизу х. Зливки²⁰. Дослідники вважають, що носіями степового варіанта могли бути саме булгари, тому що аналогічні салтівським ґрунтові поховання виявлені на Дунаї та Середній Волзі, саме там, де письмові джерела знають переважно болгар. Для цього типу поховань були властиві загальні риси: досить часто поховання здійснювались в ґрунтових ямах з заплічками; іноді в могильних ямах спостерігались підбої; небіжчики лежали витягнуто на спині з різноманітною орієнтацією; наявність інвентаря, тощо²¹. Особливістю поховань зливкінського типу була поширеність там особливих краніологічних брахікранних серій, походження яких Г. Ф. Дебец та В. В. Гінзбург пов'язали з серіями сарматських часів, насамперед з Нижньої Волги²².

Знаходить аналоги з сарматськими часами і поховальний обряд племен, які входили до складу протоболгарських конфеде-

рацій. З огляду на це, І. І. Ляпушкін висловив припущення, згідно з яким до складу протоболгарських об'єднань мали увійти нащадки сарматів, частина з яких могла бути асимільована тюрками, а решта продовжували залишатись сарматами²³. Ця теза про можливу участь сарматів в етногенезі протоболгар знайшла подальшу підтримку в дослідженнях М. І. Артамонова, С. О. Плетневої та інших дослідників²⁴.

Досить важко пояснити, чому серед протоболгар набув поширення так званий «зливкінський» антропологічний тип та поховання у підбоях та в ямах із заплічками, що було притаманним похованням півдня Східної Європи у попередню сарматську епоху. Проте необхідно внести певну коректуру щодо походження «зливкінського» антропологічного типу. В науці з легкої руки Г. Ф. Дебеца набула поширення гіпотеза, згідно з якою усі черепа носіїв зливкінського типу знаходять аналоги серед брахікранних краніологічних серій сарматської епохи Нижнього Поволжжя III ст. до н. е. — III ст. н. е.²⁵ Проте проведенні останнім часом С. Г. Єфімовою та Т. С. Кондукторовою дослідження свідчать про те, що антропологічний тип ранньосередньовічного населення півдня Східної Європи, який традиційно пов'язується з протоболгарами та їх нащадками, не відзначався однорідністю. Насамперед була виявлена антропологічна близькість матеріалів «ранньоболгарських» могильників на Волзі і серій саргатської культури Західного Сибіру (IV до н. е. — II ст. н. е.). Результати канонічного аналізу також підтверджують значну подібність морфологічного типу, котрий можна пов'язати з болгарами Східної Європи, і населення південного сходу Західного Сибіру, Казахстану та Алтаю в добу заліза. Крім того, дослідниками було відзначено, що серії Кайбельського могильника на території Волзької Булгарії та більш пізнього Кам'янського могильника в Подніпров'ї, котрий можна пов'язати з нащадками протоболгар, мають близькість до серій сарматського часу степів Поволжжя та Казахстану²⁶. Отже, дані антропології дозволяють говорити про те, що в етногенезі протоболгар взяли участь щонайменше представники двох спільностей.

Дані археології також не виключають можливостей участі нащадків сарматів Нижньої Волги та інших регіонів Східної Євро-

пи в етногенезі протоболгар. Насамперед особливий інтерес становить Нижнє Поволжжя. За спостереженнями М. Г. Мошкової, в II ст. в степах Східної Європи сформувалась так звана «пізньосарматська» культура, яка змінила середньосарматську. Найбільш дослідженими виявились поховання цієї культури, для більшості з яких були притаманні наступні риси: поховання переважно були здійснені під курганними насипами; на сході у Заволжжі та Приураллі переважали основні поховання (95 %), у межиріччі Волги–Дону їх було 50 %, а в Північному Причорномор'ї переважали впускні поховання в курганних насипах; у межиріччі Дністра–Дунаю були відомі і ґрунтові могильники; поховальні споруди були у вигляді довгих прямокутних ґрунтових ям, квадратних могил, ям із заплічками, підбойних могил, катакомб, тощо. На сході в межах поширення культури переважали підбойні могили, а в західних регіонах — ямні; у багатьох випадках практикувались дерев'яні перекриття; орієнтація поховальних споруд і відповідно до того орієнтація небіжчиків була здійснена переважно в напрямку Північ–Південь; у переважній більшості небіжчики знаходились у витягнутому положенні на спині, іноді зі схрещеними ногами, іноді — у скорченому положенні на боці або на спині. З II ст. н. е. у східних регіонах у похованнях набула поширення штучна деформація черепів. На думку М. Г. Мошкової, у Північному Причорномор'ї в III ст. н. е. внаслідок готських походів пам'ятки цього типу майже зникли, а в більш східних регіонах після експансії гунів у IV ст. носії цієї культури були поступово асимільовані тюрками²⁷. Проте існують певні заперечення з цього приводу.

У зв'язку з цим слід нагадати спостереження В. В. Сєдова про черняхівську культуру, згідно з якими у Північному Причорномор'ї ця археологічна культура формувалася в основному на скіфо-сарматській території і не супроводжувалася витісненням або знищенням «місцевого іраномовного населення»²⁸. На думку В. В. Сєдова, про це може свідчити спадкоємність відзначених рис у попередніх традиціях місцевого населення пізньосарматської доби²⁹. Дані антропології також свідчать про те, що частина осілого черняхівського населення степу та навіть лісостепу була автохтонами³⁰. Пам'ятки так званого «сивашівського» типу VI–VII ст.,

розташовані в степовому Подніпров'ї, у багатьох випадках також наслідують особливості цих поховальних традицій більш раннього населення: впускні поховання в курганні насипи попередніх часів (іноді у підбоях), де небіжчики лежали у витягнутому положенні на спині і супроводжувались інвентарем та кінськими кістяками; ґрунтові поховання в прямокутних або овальних ямах, часто з підбоями та заплічками, з перекриттями з дерева та досить часто з інвентарем³¹. Тобто є сенс вважати, що кочівники-кутригури могли включити до складу свого об'єднання аборигенів степу, які були генетично пов'язані зі скіфо-сарматами попередніх часів.

Не менший інтерес становить ситуація в степах Передкавказзя в передгунський та післягунський періоди, тобто там, де в VI–VII ст. проживали племена утигурів. За даними М. П. Абрамової, до III ст. на цій території переважали підкурганні поховання в катакомбах, потім був зафіксований відтік цього кочового населення до степів Заволжжя, що можна пояснити експансією готів у Північному Пичорномор'ї. Під час гунської навали більшість курганних могильників з катакомбним обрядом поховання в степах Північного Кавказу припинила своє існування, що можна пов'язувати з діяльністю гунів, які могли включити місцеве населення до складу своєї конфедерації³². Тому великий інтерес може становити походження населення, яке в VI–VII ст. залишило на Північному Кавказі могильники, для яких було притаманне наступне: ґрунтові ями з заплічками; у ряді випадків наявність дерев'яних домовин; північна або північно-західна орієнтація небіжчиків, покладених у витягнутому положенні на спині; штучна деформація черепа, тощо³³. Тобто нові риси у поховальному обряді дають підстави вважати місцеве населення прийшлим, яке могло з'явитися тут у наслідок подій, пов'язаних з Великим переселенням народів.

Тому великий інтерес можуть становити степи сусіднього Нижнього Поволжжя. Археологічні розкопки свідчать, що за часів раннього середньовіччя населення східноєвропейських степів було строкатим. На Нижній Волзі у V–VIII ст. продовжували ховати небіжчиків у курганах, де переважали впускні поховання у вигляді глибоких та вузьких ям з підбоями вздовж північно-західної стінки. Цікаво, що інвентар цих поховань знаходить аналоги як се-

ред пам'яток V–VIII ст., так і серед знахідок пізньосарматського часу, які датуються II–III ст. Такі поховання знаходять аналоги серед традицій останньої стадії сарматської культури. Особливості конструкції поховальних споруд, а також наявність деформованих черепів дозволили деяким дослідникам пов'язати ці пам'ятники з нащадками сармато-аланів³⁴. Проте в цих могилах уже були виявлені кістки коня, що могло бути результатом впливу племен центральноазійського походження. На думку Є. К. Максимова, такі поховання можуть свідчити на користь того, що після гунської навали частина сармато-аланських племен залишилася на колишніх місцях свого проживання у степах Східної Європи³⁵.

Проведений картографічний аналіз дозволив виявити одну суттєву закономірність: поховання V–VIII ст., що пов'язуються дослідниками з нащадками сармато-аланів, були виявлені в степах Поволжжя та Приуралля на північ від тих територій, які прилягали до дельти Волги. Тому можна припустити, що в період Великого переселення народів, пов'язаного з міграціями гунів та інших племен зі сходу на захід, в IV–V ст. значна частина пізніх сарматських племен в районі дельти Волги була зсунута прибульцями із своїх територій і опинилася на інших землях. Найближчою територією були степи Передкавказзя. Очевидно, цим можна і пояснити, чому під час гунської навали зникла більшість підкурганних катакомбних могильників в степах Північного Кавказу³⁶, а на їх місці в VI–VII ст. виникли могильники, які у багатьох випадках наслідували традиції поховань кочівників Нижнього Поволжжя та Заволжжя пізнього етапу попередньої сарматської епохи³⁷. У даному випадку можна вести розмову про залучення нащадків сарматів Нижньої Волги до процесу формування культури протоболгар Східного Приазов'я. Проте наявність археологічних матеріалів VI–VII ст. із зазначеного регіону вельми обмежена, і тому запропонована гіпотеза потребує підтвердження з боку письмових джерел.

Останнім часом серед дослідників набула поширення гіпотеза С. Г. Кляшторного, згідно з якою початок етногенезу протоболгар треба виводити не з часів гунської навали, а з подій V ст., описаних Пріском Панійським³⁸. Пріск повідомляє, що в 463 р. до

імператора Східної Римської імперії прибуло посольство від «Сарагурів», «Урогів» (Угурів. — *О. Б.*) та «Оногурів», які просили імператора допомогти в боротьбі проти «Уннів Акатірів», які мешкали в степах поблизу Кавказу. Причиною цієї міграції став наступ зі сходу савірів, на яких тиснули авари, на яких в свою чергу напали народи, які жили біля берегів «океану»³⁹. С. Г. Кляшторний це зсунення пояснює тим, що в першій половині V ст. біля північних кордонів китайської держави Тоба Вей утворилася держава жуань-жуаней, яка зазнала нападу з боку китайців, що врешті-решт призвело до порушення силового балансу серед племен Євразійського степу. Внаслідок цього західне угруповання огурів залишило свої землі у західній частині Центральної Азії і перейшло Волгу⁴⁰. Пріск повідомляє, що вже в 466 р. сарагури разом з переможеними «Акатірами» здійснили з півночі Кавказу похід проти Персії, супротивниці Східної Римської імперії⁴¹. Представники цього ж етнічного масиву були відомі на початку VI ст. в сирійській хроніці Захарія Рітора як *сірургур*, *аугар* та *аунгур*⁴². Вважають, що оногури під назвою *хайландур*, як жителі країни *Агуанрія*, були відомі в творах Єгіше (V ст.) та інших вірменських авторів⁴³. К. Патканов висловив припущення, що назва протоболгарського племені *Огхондор*, що зустрічається у «Вірменській географії» (VII ст.), та назва *Вгндрур* у Мойсея Хоренського (V ст.) походить від назви *Оногур* візантійських авторів⁴⁴. Інший варіант етнічної назви протоболгар у формі *унногундур* фігурує у Феофана та Никифора⁴⁵. Дослідники вважають, що назва цього племені зустрічається у письмових джерелах, написаних після середини X ст., у вигляді *В-н-н-т-р* в Розлогій редакції «Листа Йосипа»⁴⁶ та *В-н-н-д-р* в анонімному трактаті «Худуд ал-‘Алам»⁴⁷, що може свідчити про те, що автори цих текстів користувалися ранньосередньовічними творами.

З огляду на це великий інтерес становить походження терміна *оногур*. С. Г. Кляшторний пропонує перекладати с тюркських мов терміни *он огур* як «десять [племен] огурів». При цьому дослідник ставить знак рівності між терміном *огур* і етнічною назвою *огуз*, тобто вважає предків протоболгарів огузами⁴⁸. Проте вже давно доведено, що мова протоболгар була близькою до чу-

васької, а не до огузьких мов тюркської групи. Підставою для такого припущення стало вивчення числівників в «Іменнику болгарських ханів», фрагментарних написів грецькими літерами часів Першого Болгарського царства на Балканах, тощо⁴⁹. Тому найбільш обгрунтованим виглядає пояснення Р. А. Агєєвої щодо походження назви *оногур*. На думку дослідника, булгаро-тюркський етнічний термін *оногур* складається з *он* — «десять» і *огур* — «стріла», як назва племені. При цьому дослідник припускає: слово *огур* або *огуз* може виступати в якості етноніма і самостійно⁵⁰. З огляду на це є сенс пригадати, що у тюркютів також символом кожного племені була стріла і тюркський ель традиційно складався з десяти племен, і тому вони називали себе «десятистрільний народ»⁵¹. Отже назва *оногур* могла виникнути в Центральній Азії ще до переселення її носіїв до степів Північного Кавказу.

Звертає на себе увагу те, що Пріск у своєму творі подав кілька племінних назв: *Сарагури*, *Уроги* (*Угури*) та *Оногури*⁵². Якщо виходити з того, що оногурів було десять племен, то взагалі перейти Волгу мала лише частина з них — усі десять племен просто не розмістилися б у степах Волзько-Донського межиріччя. А це може означати, що ми маємо справу не з назвами окремих племінних об'єднань, а з варіантами самоназв одного племінного угруповання, де *огур* та *оногур* могли бути первісними назвами. Тому великий інтерес може становити походження назви *сарагур*. С. Г. Кляшторний пропонує розглядати цей етнонім як *сар огур* — «білі огури»⁵³. У зв'язку з цим доречно пригадати спостереження О. Прицака, згідно з яким у стародавніх кочівників Центральної Азії Захід позначався білим кольором, якщо існувала північна орієнтація⁵⁴. Отже сарагури були тією західною частиною оногурів, які перейшли Волгу та оселилися в степах Передкавказзя. Якщо врахувати те, що конфедерація племен у кочівників традиційно поділялася на західне та східне угруповання — лівий та правий фланги, то кількість сарагурів мала б налічувати п'ять племен. Саме п'ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан⁵⁵. Наявність вже чотирьох племен в Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує «Вірменська географія»⁵⁶.

Таким чином, можна висловити припущення, що в першій половині V ст. оногури, зсунуті зі сходу загальним рухом племен, рушили на Захід, де їхнє західне угруповання — *сарагури* форсувало Волгу і розселилося в степах Передкавказзя, де мешкали лише гуни-акацири. Саме під час цього руху оногури могли включити до свого складу залишки сарматських племен, які мешкали в степах Заволжжя та Нижнього Поволжжя, і переселити їх до степів Північного Кавказу. Аналоги з етнічними процесами серед інших кочових племен можуть свідчити про те, що залишки сарматських племен на правах родових об'єднань мали бути включені до складу п'яти західних оногурських племен, де вони, як нащадки підкореного населення, мали посідати нижчий, ніж огури, щабель в племінній соціальній структурі і тому мали б першими за певних умов перейти до осілості. Саме в період існування західного союзу п'яти племен огурів в візантійських джерелах наприкінці V ст. починають згадуватись болгари як активні учасники подій. Тобто назва *болгари* стала еквівалентом назви «союз п'яти племен огурів». Тому великий інтерес становить висунуте О. Пріцаком і підтримане П. Добревим припущення, згідно з яким термін *болгари* означав «п'ять угрів (огурів)»⁵⁷. Коли ж у другій половині VI ст. союз п'яти племен розпався, то досить часто візантійські автори замість етноніма *болгари* почали вживати назви *утигури* та *кутригури*. Останні проживали у степах Дніпровсько-Донського межиріччя, де могли включити до складу свого об'єднання осілих нащадків носіїв черняхівської культури, які могли мати сарматоаланське походження. Саме цими факторами можна пояснити наявність в Східному та Північному Приазов'ї ґрунтових поховань в ямах з заплічками, деформованих черепів, тощо, тобто тих рис, які мали поширення в попередню сарматську епоху.

З огляду на це особливий інтерес становить походження назв протоболгарських племінних союзів — *утигури* та *кутригури*. В давньотюркській мові існував термін *ÛĖ*, що означав «три»⁵⁸, з тим же значенням існує в алтайській — *Ûĉ*⁵⁹, в азербайджанській — *Ûĉ*⁶⁰. Отже в першій частині етноніма *утигур* слід бачити числівник *ут* в значенні «три». Для порівняння можна навести давньотюркський числівник *утыз* — «тридцять»⁶¹. Таким чи-

ном, назва племінного союзу *утигури* має означати «три огура» або «три племені огурів». Виходячи з цього, можна висловити припущення, що до складу кутригурів мали входити два огурських племені. Можна спробувати пояснити і походження назви *кутригури*, бо в давньотюркській мові існував термін KÖTÜRİ, що мав значення «позаду» або «в західному напрямку»⁶². Отже, назва *кутригури* могла означати «західні огури», якщо враховувати, що кутригури проживали на захід від утигурів.

Проте ми знаємо, що частина кутригурів під час рейду аварів переселилася з ними далі на захід. Менандр під 568 р. згадував кутригурів як союзників аварів у боротьбі проти Візантії і при цьому навіть вказав їхню кількість — 10 тисяч, тобто малися на увазі чоловіки-воїни⁶³. Про булгар, підвладних аварам в Паннонії, згадував Феофілакт Сімокатта під 595 р.⁶⁴, а також автор «Хроніки Федегара» під 631–632 рр., де вождем булгар був названий Кувер⁶⁵. Тому можна погодитися з думкою О. Комара, згідно з якою значна частина кутригурів була переселена до Панонії, де вони були згодом знову відомі як булгари⁶⁶. Якщо виходити із спостережень О. О. Тортіки про загальну кількість кожного протоболгарського племені в 30–40 тис. чоловік⁶⁷ і враховувати кількість воїнів у кутригурів як 10 тисяч, про що повідомляє Менандр⁶⁸, то є підстави говорити про те, що, принаймні, одне плем'я кутригурів у другій половині VI ст. переселилося з аварами до Панонії.

В 603 р., коли Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати — Західний та Східний, почався процес консолідації протоболгарських племен, тобто виникли предумови для формування Великої Болгарії (союзу п'яти племен)⁶⁹. Але для утворення конфедерації племен кочівників має існувати один важливий фактор — наявність харизматичного роду або клану. Таку харизму у той період у степах Східної Європи міг мати рід Дуло. «Іменник болгарських ханів» подає перелік 13 імен ханів, більшість яких походили з роду Дуло і при цьому на першому місці поданий Авітохол, в якому багато дослідників бачать легендарного вождя гунів Аттилу⁷⁰. Як справедливо зазначив О. В. Гадло, перша частина «Іменника» історична «тільки з імені третьої особи Гостуна», а попередні імена являють собою фольклорну традицію⁷¹.

Проте ніхто не буде заперечувати історичність існування другого хана, якого звали Ірнік. Йордан повідомляє, що невдовзі після смерті Аттили його молодший син Ернак «вместе с остальными избрал отдаленные места Малой Скифии»⁷². Цілком можливо, що наприкінці V ст. нащадки Аттили зайняли колишні землі розбитих оногурами-хайландурами гунів-акацирів в Східному Передкавказзі. Єгіше повідомляє, що вже в середині V ст. на чолі хайландурів був «царський рід»⁷³. Отже, вже тоді представники харизматичного роду Дуло могли очолити особливе плем'я, до складу якого, крім гунів, на правах родів могли входити залишки сарматів та оногурські роди, які не увійшли до складу об'єднання сарагурів, яких могли іноді називати булгарами, а нове плем'я могло зберегти стару назву — *оногури*.

Проте вже наприкінці VI ст. в Приазов'ї мали залишатись вже чотири протоболгарських племені — три утигурських і одне кутригурське. Відродження Західного Тюркського каганату у перші десятиліття VII ст. мало привести до переселення на захід до середовища чотирьох огурських племен представників племені хайландурів, яке було очолено харизматичним родом Дуло. І вже згодом, за часів панування хана Кубрата (Курта) (630–660 рр.), вдалося знову об'єднати племена булгар, але вже на чолі з тим племенем, яке у «Вірменській географії» відоме під назвою *Огхондор-Блкар-прибульці*⁷⁴. Племен до складу конфедерації увійшло знову п'ять, і тому у першій половині VII ст. відродилася стара етнічна назва — *болгари*. Цілком можливо, що після цих подій з'явився варіант етнічної назви протоболгар — *унногундур*, відомий у творах Феофана та Никифора⁷⁵, який доречно розглядати як складовий етнонім «хуно-оногури».

Процеси, що відбувалися в межах «Великої Болгарії», мали привести до уніфікації матеріальної культури родів, частина з яких були уламками сарматських племен. При цьому могли встановитися міцні шлюбні відносини між родами тюрксько-огурського, гунського та сарматського походження, чим і пояснюються особливі риси так званого «зливкінського» антропологічного типу. Феофан свідчить, що засновник Великої Болгарії Кубрат поставив на чолі п'яти племен п'ять своїх синів⁷⁶. Аналогічну ситуа-

цію, у відповідності до якої територіально-племенні підрозділи конфедерації племен очолюють представники правлячої династії, ми можемо спостерігати і на прикладі Великого Тюркського каганату та інших державних утворень кочівників⁷⁷. Таким чином, правляча династія з роду Дуло намагалась утримувати свої панівні позиції над підлеглими племенами та родами.

Наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, як засвідчує «Вірменська географія», чотири племені — *купі-булгар*, *дучі-булкар*, *огхондор-балкар-чужинці*, *чдаг-болкари* мешкали на північ від Кубані і отримали свої найменування за назвами річок⁷⁸. Ці племена до початку VIII ст. продовжували проживати на Північному Кавказі, аж доки частина з них разом з аланами не мігрувала до степу та лісостепу Східної Європи та Середньої Волги. Одночасно на цих територіях виникла салтівська археологічна культура, творцями якої стали племена булгарів та аланів, і витоки якої логічно шукати на Північному Кавказі.

У той же час, вже у середині VII ст., в Дагестані виникло нове етнополітичне об'єднання — Хозарський каганат, що стало наслідком політичних подій, які відбувалися в Західнотюркському каганаті. Як вважає більшість дослідників, представники правлячої династії Ашина очолили хозарську конфедерацію племен, що і призвело до утворення незалежної Хозарської держави⁷⁹. Проте існує думка, що Хозарська держава могла виникнути в більш невизначений проміжок часу — з першої чверті по 70-ті рр. VII ст.⁸⁰ У другій половині VII ст. хозари перемогли у Приазов'ї болгар, і тому орда хана Аспаруха мігрувала до Дунаю. Це дозволило хозарам на тривалий час утвердити свою зверхність над народами не тільки Північного Кавказу, а й Північного Причорномор'я. На початку VIII ст., після тривалих арабо-хозарських війн, ускладнилася внутрішня етнополітична ситуація в Хозарському каганаті, внаслідок чого змінилися кордони держави і частина населення Північного Кавказу, включаючи хозарів, аланів та болгарів, переселилася на північ до степів та лісостепу Поволжжя, Подоння та Подонцов'я. Як вважає більшість дослідників, унаслідок цього у межах Хозарської держави відбулося остаточне формування салтівської культури, творцями якої стали алани і

болгари. Цей момент став переломним в історії народів Хозарського каганату. На заході Хозарського каганату на якийсь час прикордонним містом став Київ, тобто у VIII–IX ст. майже вся територія сучасної Лівобережної України та значна частина Криму входили до складу Хозарської імперії.

За спостереженнями дослідників, у Хозарському каганаті створилась своєрідна політична система, де панівне становище посідав хозарський етнос, на чолі якого були шляхетні хозарські роди, із яких панівними були роди кагана та бека-царя. Особливий інтерес становить також походження у хозарів правлячої каганської династії. Ал-Масуді про походження династії хозарських каганів повідомляє: «Я не знаю, чи давній такий порядок, чи новий, але якщо посада цього хакана належить членам якоїсь [певної] родини із їх знаті, я вважаю, що влада знаходилась у [цій родині] з давніх часів»⁸¹. М. І. Артамонов висунув припущення, що правлячою династією у хозарів був тюркський харизматичний клан Ашина, який до того панував як у Великому Тюркському, так і в Західному Тюркському каганаті⁸². До того слід додати, що походження харизматичного клану Ашина Л. М. Гумільов пов'язував не з тюрками, а з сянбійцями⁸³. А це означає, що навіть правляча династія хозарських каганів мала нетюркське походження.

На думку сучасних дослідників, територію каганату VIII–X ст. можна розділити на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія — землі Дагестану та Нижньої Волги, що належали безпосередньо хозарській верхівці та кочовим племенам, які злилися з хозарами; 2) території, населені спільнотами, які були васалами щодо хозарського кагана⁸⁴.

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що навіть за часів розквіту Хозарського каганату хозари продовжували зберігати традиції родового ладу і відповідно до того типу для кочівників структуру суспільства, очолювану представниками роду кагана, із середовища якого той обирався, а також заступник кагана — бек, відомий як цар хозарів, та його рід. Другий щабель у цій ієрархії хозарського суспільства посідали знатні хозарські роди. Із числа представників знатних родів каганом або беком признача-

лись військові начальники — тархани (від іранського терміна зі значенням «суддя», «перекладач»). На думку А. П. Новосельцева, тархани призначались каганом у місцях, безпосередньо підпорядкованих каганові⁸⁵. Проте дані письмових джерел свідчать про те, що тархани могли призначатись із числа не тільки представників хозарського етносу. Так, достатньо згадати Ас-тархана, вихідця з Хорезма, ватажка хозарських військ, який, згідно ат-Табарі та Ібн ал-Асіру, брав участь в поході до Закавказзя в 764–765 рр.⁸⁶ Проте А. П. Новосельцев вважає, що в титулі правителя буртасів *т. р. у.* слід бачити спотворений титул *тархан*⁸⁷. Якщо це так, то місцеві правителі підкорених хозарами народів могли за соціальним статусом дорівнювати найбільш впливовим представникам хозарської знаті. На думку А. П. Новосельцева та М. І. Артамонова, населення власне Хозарії розділялось на знать (тарханов) і простий народ (представників нешляхетних родів). Перші відповідно звільнялися від сплати податків, а лише зобов'язані були нести військову службу, а на других лягав увесь тягар податків на території, безпосередньо підпорядкованій каганові⁸⁸. Аналізуючи адміністративно-військовий устрій Хозарії в першій половині X ст., ми можемо відзначити, що у той період вже не було відоме розділення території та населення як власне Хозарії, так і всього каганату на праве і ліве крило. Хоча не виключено, що така типова для середньовічних кочівників риса могла існувати у більш ранній період, але не знайшла своє відображення в письмових джерелах.

Що стосується залежних від хозарів територій, керованих місцевими правителями, то слід зазначити, що вони призначали туди своїх представників, яких називали *тудун*, або *булиці*⁸⁹. Очевидно, ці представники влади контролювали насамперед виплату данини підвладними народами. У середині X ст. хозарський цар Йосип, перелічуючи підвладні йому народи, зазначає, що «всі вони платять данину»⁹⁰.

До числа автономних територій, що входили до складу Хозарського каганату, слід віднести лісостепове Подоння — частину «країни буртасів», населену переважно аланами-асами, що знаходилась в районі сучасного Харкова. Мусульманські джерела свідчать, що буртаси перебували у підпорядкованому становищі

щодо царя-бека хозарів і в якості повинності мали виставляти військо в 10 тисяч вершників⁹¹. Остання інформація свідчить на користь того, що тут йдеться саме про аланів лісостепового Подоння, а не про інші етнічні групи Східної Європи — тільки алани, які компактно проживали в Подонні значним масивом, могли за вимогою хозарських правителів виставити таке значне кінне військо. Цілком можливо, що в лісостеповому Подонні проживало не одне, а кілька племен аланів-асів. Великий інтерес також становить повідомлення Ібн Русте, згідно з яким у буртасів не було єдиного князя, і це цілком зрозуміло, тому що під буртасами мусульманських джерел слід розуміти не тільки аланів лісостепового Подоння, але населення суміжних регіонів Східної Європи. Ібн Русте підтверджує те, що буртасам було властиве самоврядування. За його даними, у буртасів у кожній місцевості був один чи два старці, які вершили справи (або суд) між ними⁹². Цілком можливо, що до аланів-буртасів лісостепового Подоння хозарський уряд прислав свого намісника-тудуна, присутність якого обмежувала повноваження місцевих вождів та старійшин.

Що стосується періоду перебування аланів-асів лісостепового Подоння у складі Хозарського каганату, то у середовищі дослідників з цього приводу немає суттєвих розбіжностей. Вони одностайно вважають, що переселення аланів-асів з Північного Кавказу до лісостепового Подоння відбулося у першій половині VIII ст., що знаходить підтвердження не тільки в речових комплексах, але й в нумізматичному матеріалі⁹³. Воно співпало з процесом формування салтівської археологічної культури. Проте щодо часу та причин зникнення салтівських поселень в басейні Дону існують розбіжності. Так, С. О. Плетньова та А. З. Вінніков вважають, що салтівські поселення в басейні Дону припинили своє існування наприкінці IX ст. внаслідок навали печенігів, і це спонукало аланів-асів до переселення на територію сусідніх слов'янських племен⁹⁴. Про переселення аланів, носіїв особливого доліхокранного антропологічного типу, до території сіверян можуть свідчити дані антропологічних досліджень⁹⁵. М. І. Артамонов вважав, що алани лісостепового Подоння були відомі в Кембріджському документі як жителі країни Асія, які виступили на зламі

IX–X ст. проти хозарів і тому зазнали нападу з боку останніх, після чого шукали притулок у печенігів⁹⁶. О. В. Гадло підтримав цю гіпотезу, але вважав, що в 913 р. ці аси, розгромлені хозарами, були переселені останніми знов до верхів'їв Кубані, звідкіля вони мігрували у VIII ст.⁹⁷ Проте дослідження нумізматичних матеріалів з Верхнього Салтову дозволили О. В. Іченській зробити висновок, що занепад салтівських поселень в лісостеповому Подонні відбувся саме у другій половині X ст.⁹⁸ Саме цей факт дозволяє пристати до думки тих дослідників, які вважають, що салтівські поселення в лісостеповому Подонні зникли внаслідок подій 965 р., що привели до занепаду Хозарського каганату. О. Б. Головка вважає, що поселення аланів зазнали нападу з боку торків-узів, які були союзниками Святослава у війні проти хозарів⁹⁹. На думку Г. Є. Афанасьєва, поселення аланів в Подонні зникли у наслідок слов'янської експансії. Дослідник на основі факту зникнення катакомб у Кисловодській котловині на початку VIII ст. і появи їх тут знову у другій половині X ст. зробив висновок про переселення аланів спочатку до Середнього Подоння і наступне їхнє повернення на батьківщину після розгрому Хозарського каганату¹⁰⁰. Цікаво, що на можливість зворотного переселення аланів з Дону на Північний Кавказ вказував ще А. Гакстенгаузен, який робив посилення на грузинські літописи, але не називав їх¹⁰¹. Проте А. Є. Аліхова засвідчила факт відселення частини носіїв лісостепового варіанту салтівської культури до правобережжя Середньої Волги після середини X ст., на підставі чого стверджувала, що частина аланів після падіння Хозарського каганату просунулась з Подоння на Північний Схід на територію мордві-мокши¹⁰². Таким чином, можна констатувати, що алани лісостепового Подоння, які до кінця зберігали вірність хозарам, після 965 р. переселилися у трьох напрямках: на Північний Захід, в середовище слов'ян-сіверян; на Південь, на свою батьківщину на Північному Кавказі; на Північний Схід, на територію мордві на правобережжі Середньої Волги.

Не менш дискусійними є питання, пов'язані з перебуванням Криму під Хозарським протекторатом. Останнім часом С. Б. Сорочан та В. Є. Науменко висловили гіпотезу про існування хозарсько-візантійського кондомініума в VIII–IX ст., що практично

означає відсутність хозарів у Криму в цей період¹⁰³. Проте дані археологічних розкопок та письмових джерел спростовують це припущення. Як свідчить «Житіє Іоанна Готського», в 786–787 рр. відбулось протистояння між хозарською адміністрацією і місцевою владою Готії, що призвело до повстання проти хозарів, на чолі якого став єпископ Іоанн Готський¹⁰⁴. Очевидно, в адміністративному центрі Готії Доросі знаходився хозарський намісник-тудун. Хочеться також навести хрестоматійний приклад із твору Феофана, згідно з яким в 711–712 рр. навіть в Херсонесі сидів хозарський тудун¹⁰⁵. Звісно, якби хозарів не було на той час у Криму, то вони не змогли б призначити, хоча б тимчасово, своїх намісників до Херсонесу та Готії.

Факт перебування хозарів на Кримському півострові підтверджується результатами археологічних розкопок. О. Г. Герцен у наслідок проведених розкопок середньовічної фортеці Дорос-Мангуп відзначив, що у фортеці у першій половині IX ст. проводилися ремонтні роботи, що мають аналоги при будівництві хозарських фортець в Подонні та на Північному Кавказі. Це дало підстави досліднику говорити про тимчасове перебування хозарів у фортеці Дорос¹⁰⁶. З іншого боку, дослідження І. А. Баранова, О. І. Айбабіна та інших археологів дозволили виявити на території Криму розповсюдження пам'яток салтівської культури, що може бути вагомим аргументом на користь того, що значна частина Криму досить тривалий час входила до складу Хозарського каганату¹⁰⁷. О. І. Айбабін, опираючись на дані листа Фотія та археологічних розкопок на Боспорі, вважає, що вже в останній чверті IX ст. хозари втратили свою владу у Криму. Початок же хозарської присутності на півострові дослідник відносить до кінця VII ст.¹⁰⁸

Звісно, що без наявності міцної влади та боєздатного війська хозари не змогли б утримати владу на величезній території Хозарського каганату. Про хозарське військо арабомовний автор першої половини X ст. Ібн Русте повідомляє, що їхній цар «поклав на заможних і багатих із них обов'язок поставляти вершників, скільки можуть вони за кількістю майна свого і по успішності промислів своїх», і при цьому «кінське царське військо складається із 10 000 вершників, як зобов'язаних постійною службою, які знахо-

дяться на утриманні царя, так виставляємих людьми багатими у вигляді повинності»¹⁰⁹. Щодо перших ал-Масуді, арабомовний автор першої половини X ст., зазначив, що «серед царів Сходу немає жодного, крім царя хозарів, у якого б військо знаходилося на утриманні»¹¹⁰.

До цих найманців ал-Масуді відніс мусульман *ал-арсіїа*, вихідців з Хорезму, ватажок яких займав посаду царського вазіра, і які в кількості 7 000 воюють на конях разом з царем, озброєні луками та списами, одягнуті у панцирі, шоломи та кольчуги¹¹¹. Отже перед нами важко озброєна кавалерія, саме така, що існувала у сармато-аланів догунських часів. Про гвардію хозарського царя, яка складалась з *ал-арсіїв* (*ларісіїв*), ал-Масуді згадує в інших уривках своїх творів. Значення цих воїнів-професіоналів для історії Хозарського каганату було настільки значним, що академік О. Пріцак навіть відвів їм провідну роль у заснуванні міста Києва¹¹². Підставою для такого припущення стала запропонована О. Пріцаком етимологія назви міста — *Kyaba*, що зустрічається в середньовічних арабських текстах. О. Пріцак бачить у першій частині цього топоніму ім'я хозарського вазіра хорезмійського походження (тобто представника ал-арсіїв) — *Kyua*, а в другій частині — східноіранський суфікс прикметників *awa*¹¹³. Необхідно зазначити, що академік П. П. Толочко категорично не згоден із гіпотезою О. Пріцака¹¹⁴.

Проте хозари активно використовували також військовий потенціал не тільки ал-арсіїв, але й аланів лісостепового Подоння. Особливо слід відзначити їхню провідну роль у формуванні збройних сил Хозарського каганату. Алани донського лісостепу, на відміну від своїх північнокавказьких соплементників, з початку VIII ст. по другу половину X ст. знаходилися на постійній службі у хозарів. У зв'язку з цим особливий інтерес становить висунута О. В. Гадло та підтримана багатьма сучасними дослідниками гіпотеза, згідно з якою переселення аланів з Північного Кавказу до лісостепового Подоння відбувалося не стихійно, а було «цілеспрямовано направлено хозарським урядом»¹¹⁵. Це насамперед були вихідці із Західної Аланії — Асії, яка відзначалась певним сепаратизмом. Отже переселяючи аланів-асів до північно-західних райо-

нів Хозарського каганату, хозари намагались вирішити два завдання: по-перше, послабити на Північному Кавказі західне угруповання аланів-асів; по-друге, за допомогою аланів-асів зміцнити свої військово-політичні позиції серед місцевих слов'янських племен, які стали данниками хозарів. Політика переселень є дуже типовою для імперських формувань, до числа яких належала Хозарська держава за часів свого розквіту. Проте дані письмових джерел, археологічних та антропологічних досліджень свідчать про те, що певний прошарок алано-болгарського населення у хозарські часи мусив також визнавати владу хозарів у степах Дніпровсько-Донського межиріччя.

Підсумовуючи, слід зазначити, що за часів раннього середньовіччя війська Хозарського каганату формувались за етнічною ознакою. Причому, ополчення набиралось із підкореного населення примусово. Проте в Хозарському каганаті існували і загони військових найманців — ал-арсіїв, хорезмійців сармато-аланського походження.

До числа примусових обов'язків підкорених хозарами народів слід також віднести шлюби, що укладалися хозарським каганом та царем (беком) з дочками підвладних хозарам народів. За даними ал-Масуді, хозарський каган знаходився у палаці царя-заступника, і з ним проживали 25 дружин відповідно до кількості підкорених хозарами народів¹¹⁶. Таким чином, за допомогою своїх дружин-заручниць хозарські правителі намагались утримати свою владу. У зв'язку з цим досить проблематично вважати хозарів за етнічну спільність, для якої притаманна така риса як ендогамія. До того слід додати, що екзогамія могла поширитися не лише серед хозарської верхівки, але й серед тієї частини хозарів, які прийняли іудаїзм. Насамперед свідченням цього можуть бути імена тюркського походження, що містяться серед переліку авторів т. зв. «Київського листа хозарських євреїв Києва», який О. Пріцак датує початком X ст.¹¹⁷

Таким чином, соціально-політичну структуру хозарського суспільства можна окреслити наступним чином. Найвищий щабель у ній посідав харизматичний клан кагана, до того ж іноземного походження. Представники хозарського етносу посідали па-

нівне становище в суспільстві, хоча при цьому принцип ендогамії міг порушуватись. І родина кагана, і самі хозари як панівна верства суспільства, незважаючи на існування міст у державі, намагалися зберігати традиції попереднього кочового способу життя. У залежному становищі від хозарів були народи або етнічні групи, які передували їх появі у Східній Європі та на Кавказі. Вони були данниками хозарів і займались переважно напівкочовим скотарством і землеробством та становили основу хозарського війська на випадок війни. Найнижчий щабель в соціальній ієрархії хозарського суспільства посідали раби іноземного походження. Все це дозволяє вважати, що хозари навіть в X ст. продовжували зберігати багато традицій кочового суспільства. З іншого боку, існування у хозарів війська найманців із числа ал-арсіїв, запровадження інституту намісників-тудунів тощо дозволяє вважати, що хозарське суспільство у своєму розвитку уже певною мірою відійшло від того рівня, коли родові відносини були домінуючими. Взаємовідносини хозарів із залежними народами базувалися на принципах васалітету, і при цьому правителі підкорених хозарами народів користувалися внутрішньою автономією.

Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що у першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу — мадьяри-угорці, яких візантійські автори назвали турками. Костянтин Багрянородний повідомляє, що у давні часи мадьяри мали давнє поселення поблизу Хозарії, котре називалося *Лебедія*. Легендарного ватажка давніх угорців також звали *Лебедія*. Як свідчить Костянтин, угорці, знаходячись у Лебедії, кілька років підкорялись хозарам. Хозарський каган навіть одружив ватажка угорців Лебедію на своїй дочці, і мадьяри таким чином стали союзниками хозарів. Ситуація суттєво змінилася, коли на мадьяр напали зі сходу печеніги, у наслідок чого частина з них змушена була поселитися у західній частині Північного Причорномор'я, в місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати «Межиріччя». За даними Костянтина, наприкінці IX ст. мадьяри зазнали нищівної поразки від печенігів і змушені були переселитися з Північно-Західного Причорномор'я до Панонії¹¹⁸. Згідно з припущенням К. Цукермана, в 30-ті рр. IX ст.

в північнопричорноморських степах на захід від Хозарії утворилось нове державне утворення кочівників-мадярів, яке відіграло помітну роль в історичному розвитку Хозарського каганату та Візантійської імперії¹¹⁹.

Якщо щодо локалізації країни Ателькузу в Північно-Західному Причорномор'ї серед дослідників немає великих розбіжностей, то гіпотези вчених щодо локалізації країни *Лебедія*, перелік та аналіз яких може займати багато сторінок в спеціальному історіографічному дослідженні, охоплюють великий регіон — від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Буга¹²⁰. Костянтин Багрянородний, як й інші інформатори, подав нам перелік племен мадярської конфедерації, які наприкінці IX ст. переселилися до Панонії: *Кавари* — хозари за походженням, *Некі*, *Мегері*, *Куртугермат*, *Таріана*, *Генах*, *Карі* та *Касі*¹²¹. Проте, як виявилось, більшість з цих етнічних назв мають тюркське походження.

Наприкінці IX ст. пануючі позиції у степах Східної Європи посіли нові прибульці зі сходу — печеніги. Щодо їхнього походження існують різні версії й припущення. Як вважають дослідники, печеніги до свого грандіозного руху на захід жили на території Середньої Азії між Аральським і Каспійським морями, поблизу Хорезма¹²². На початку XI ст. ал-Біруні висунув свою версію щодо причин переселення печенігів із Середньої Азії на Захід. Він узяв за основу відомості багатовікової давнини про те, що Амудар'я спочатку впадала в Каспійське море і згодом змінила своє русло. Як повідомляє арабомовний автор, «річка повернула до землі печенігів, а потім вона затопила території між Хорезмом і Джурджаном (Гірканією. — *О. Б.*). Мешканці цих місць внаслідок стихійного лиха переселилися на узбережжя Хозарського (Каспійського. — *О. Б.*) моря»¹²³. Опинившись наприкінці IX ст. у межиріччі Волги і Яїка, печеніги зазнали нападу з боку узів, що стало причиною їхнього переселення на захід, у південноруські степи¹²⁴. Анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» (X ст.) згадував у зв'язку із цим так званих «Хозарських Печенігів», володіння яких перебували на північ від Північнокавказької Аланії¹²⁵. Однак у процесі свого розселення печеніги зайняли землі не тільки в Передкавказзі, але й у Північному Причорномор'ї.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії та Північнокавказької Аланії, перебували печенізькі феми (племена): Куарцицур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон. У степах Правобережжя розташовувалися феми: Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Йавдієртім. Візантійський автор указував також, що представники трьох фем Йавдієртім, Куарцицур та Хавуксінгіла (Нижня Гіла. — *О. Б.*) різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім'ям *кангар*, що означає «шляхетні»¹²⁶. Складається враження, що печеніги за своїм етнічним складом були достатньо неоднорідні.

Як вже відзначалося, у своєму просуванні на захід, десь на західних рубежах Хозарії, в Приазов'ї печеніги зустрілися з угорцями в місцевості, що називалась Леvedія, і відтіснили угорців у Північно-Західне Причорномор'я в Ателькузу. А надалі угорці були витиснуті печенігами в Панонію¹²⁷. Після цих подій печеніги широко розселилися в степах Північного Причорномор'я, де Дніпро розділив їхні вісім «фем» (племен) на дві рівні частини¹²⁸. Отже, ми бачимо розділення печенігів на західне і східне угруповання, що було притаманне багатьом середньовічним кочівникам.

За даними Костянтина, вісім фем печенігів розділись на сорок частин, і вони мали «архонтів» більш низького розряду»¹²⁹. Очевидно, під «фемами» Костянтина слід розуміти племена, під їх частинами — родові об'єднання, а під архонтами — вождів племен та родових старійшин. Особливий інтерес становить інформація Костянтина про порядок наслідування верховної влади у племені, згідно з якою після смерті вождів фем владу успадковували їхні двоюрідні брати, бо у них утвердилась традиція не передавати верховну владу своїм дітям або братам¹³⁰. Ця система дуже нагадує ситуацію в каганаті тюркютів, коли вже перші правлячі кагани із роду Ашина встановили так звану «удільно-лествічну» систему, яка упереджувала сепаратизм та передумовлювала по чергове наслідування титула великого кагана принцами по крові¹³¹.

З іншого боку, інформація Костянтина дає нам зрозуміти, що в середовищі самих кочових печенізьких племен існувала чітка соціальна ієрархія у відповідності до походження, де влада нале-

жала кангарам — представникам трьох фем (Іавдіїртім, Куарци-цур та Хавуксінгіла)¹³². У зв'язку з цим, доцільно нагадати думку О. Пріцака, згідно з якою правлячий страт печенігів мав тохарське походження, на відміну від основної маси населення печенізького об'єднання¹³³. Як вже зазначалось, наприкінці X ст. анонімний автор «Худуд ал-'Алам» використав для позначення причорноморських печенігів термін «Тюркські Печеніги», тоді як їх східних співплемінників він назвав «Хозарські Печеніги»¹³⁴. Це дає підстави вважати, що у другій половині X ст. причорноморських печенігів очолив харизматичний клан тюркського походження. О. Й. Пріцак вважає, що цей харизматичний клан мав назву *Thonuzoba*¹³⁵.

Кілька десятиліть тому Г. О. Федоров-Давидов указав на те, що не уявляється можливим виділити в окремі групи торчеські (узькі) і печенізькі старожитності¹³⁶. Однак В. О. Іванов спробував розв'язати дану проблему. Він звернув увагу на те, що обряд поховання торків-узів був докладно описаний Ібн Фадланом: курганний насип, перекриття могили дошками, розтягування шкіри коня тощо¹³⁷. Саме такі підкургани поховання набули поширення на території, традиційно пов'язаній з узами. Однак у X ст. у степах Приуралля й Північного Причорномор'я набули поширення й інші поховання, здійснені в курганах, для яких була характерна відсутність у могилах будь-яких внутрішніх конструкцій. Саме в місцях поширення даного типу пам'ятників європейські й східні автори традиційно локалізували печенігів. Все це дало підстави В. О. Іванову пов'язати першу групу поховань із узами, а другу — з печенігами¹³⁸. Запропонована В. О. Івановим етнокультурна карта Європейської Печенігії дозволяє уточнити кордони розселення печенігів. За його даними, на півночі печенізькі кургани доходили до р. Орелі, на півдні — до степів Криму, на заході — до Нижнього Бугу, Дністра тощо, а на сході кордон між володіннями печенігів і хозарів проходив по р. Сіверський Донець. Як відзначив дослідник, у першій половині X ст. вздовж правого берега Сіверського Дінця тягся ланцюг городищ салтівської культури, що утворював західну лінію оборони Хозарського каганату:

Верхній Салтов, Мохнач, Суха Гомольша, Богородичне, Сидорівське, Маяки тощо¹³⁹.

До складу конфедерації племен причорноморських печенігів мало також входити осіле населення степів. Тому особливий інтерес становлять топонімічні назви, згадані в трактаті Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». У даному джерелі наведені руські й слов'янські назви 7 дніпрових порогів: *Ессуні, Улворсі — Островунапряг, Геландрі, Айфор — Неясить, Варуфоро — Вулніпрах, Леанті — Веруці, Струкун — Нанпрезі*¹⁴⁰. Дослідники вже давно намагались пояснити ці руські назви з германських мов. Однак М. Ю. Брайчевський указав на можливий зв'язок цих топонімів з осетинською мовою¹⁴¹. У порівнянні з попередніми етимологіями, його варіанти виглядають менш переконливими, хоча особливий інтерес становить пояснення назви порога *Ессуні*. Виходячи з того, що в осетинській мові частка *ж* несе в собі негативний відтінок, а термін *спри* вживався у значенні «спати», М. Ю. Брайчевський запропонував свій варіант пояснення назви *Ессуні* — «не спи»¹⁴². Оповідуючи далі про місцевості, де живуть печеніги, візантійський імператор згадав назви фортець на їх території, що були розташовані на західному, правому березі Дністра: *Аспрон, Тунгати, Кракнакати, Салмакати, Сакакати та Гієукати*¹⁴³. Назви всіх фортець, крім першої, тюркські й піддаються перекладу¹⁴⁴. Однак важливо те, що друга частина цих топонімів *гатий* або *катий* означає фортецю, і можна цілком погодитися з думкою коментатора даного фрагмента джерела Т. М. Калініної, що згаданий термін має давньоіранське походження¹⁴⁵. Продовжуючи дану тему, варто звернути увагу на наведені Костянтином Багрянородним назви річок у місцевості печенігів, раніше заселеної угорцями: *Варух, Куву, Трулл, Брут, Серет*. І якщо перші три назви є тюркськими еквівалентами назв Дніпра, Бугу й Дністра, то у двох останніх вгадуються відповідно гідроніми *Прут* і *Сірет* іранського й давнього індоєвропейського походження¹⁴⁶. Це може свідчити про те, що на берегах цих річок тривалий час могло зберігатися колишнє аборигенне населення.

Дані археологічних досліджень, проведених М. Комшею, свідчать про те, що в Дністровсько-Прутському межиріччі в

IX–X ст. набули поширення пам'ятники салтівського типу, що традиційно пов'язують з алано-булгарським населенням Хозарського каганату і Дунайської Болгарії¹⁴⁷. Саме за останні десятиліття на території Одеської обл. та Молдови було досліджено більше ста об'єктів VIII–X ст., об'єднаних в археологічну культуру, що отримала назву балкано-дунайської. Для неї притаманне співіснування салтівських рис з несалтівськими, що пов'язується з присутністю слов'ян. У даному випадку може йти мова про культуру, а, можливо, і про етнічну консолідацію салтівського (алано-булгарського) і слов'янського населення, а також кочівників тюркського походження. Існує думка, що виникнення цих пам'яток у Північно-Західному Причорномор'ї було пов'язане зі становленням Першого Болгарського царства¹⁴⁸. В «Повісті минулих літ» територія Дністровсько-Прутського межиріччя була названа літописцем «Великая Скуфь»¹⁴⁹.

Цікаво те, що давньоруські літописи як мешканців Північно-Західного Причорномор'я X ст. згадують племена тиверців й уличів. Вони відомі в «Повісті минулих літ» як мешканці земель, котрі перебували біля Дунаю в басейні Дністра, що, за визначенням літописця, «зваху от грекъ Великая Скуфь»¹⁵⁰. У Радзивилівському літописі їхні володіння перебували також «по Бугу и по Днепру»¹⁵¹. Дані племінні об'єднання фігурують у літописах при описі подій 885, 907, 940 рр.¹⁵² Звертає на себе увагу те, що тиверці й уличи стоять якось окремо від інших слов'янських племен і фактично не включаються літописцем у їхнє число. У сформованій ситуації доречно висловити припущення про неслов'янське походження тиверців й уличів, тобто про те, що вони були нащадками аборигенів Північно-Західного Причорномор'я, частково асимільованих слов'янами.

Крім того, соціально-політичний устрій печенізького суспільства був обумовлений тим, що в підпорядкованому становищі щодо кочівників-печенігів знаходились не тільки осілі землероби алано-булгарського походження, але й захоплені у полон іноземці. Печенігам, як і решті кочівників, було притаманне таке явище, як рабовласництво. Про це є свідчення у деяких середньовічних авторів. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє, що

візантійці підбурювали печенігів нападати на русів та угорців з метою захоплення рабів¹⁵³. Цілком вірогідно, що печеніги здійснювали набіги за полоненими, позаяк у Візантії та Арабському халіфаті існував попит на цей товар. Проте власне економіка печенігів також вимагала застосування рабів, але в обмежених масштабах, і тому полонені жінки та діти могли використовуватись у господарстві на найменш престижних роботах.

Таким чином, дані письмових джерел дозволяють припускати, що об'єднання причорноморських печенігів у Північному Причорномор'ї було поліетнічним і відповідно до цього представники окремих етнічних груп мали певний соціальний статус, згідно з яким вони мусили займатись певним видом діяльності. Так, наприкінці X ст. печенізьку конфедерацію могли очолити представники тюркського харизматичного клану, що у значній мірі мало прискорити тюркизацію індоєвропейського населення, яке перебувало у складі печенізького об'єднання. Проте тривалий час найвищий щабель у соціальній ієрархії печенізького суспільства належав трьом кочовим племенам, які були представниками етнічних груп кангарів тохарського походження. Інші п'ять кочових печенізьких племен могли являти собою тюркомовне кочове населення цієї конфедерації, але вони при цьому мусили знаходитись у васальній залежності від кангарів. Ще нижчий щабель в цій ієрархії печенізького суспільства мав належати осілим етнічним групам, що проживали у фортецях та поселеннях, і вони могли являти собою як аборигенне населення причорноморських степів, так і прийшле з печенігами із Середньої Азії. Найнижче соціальне становище в печенізькому суспільстві мало б належати рабам, з числа полонених слов'ян, угорців, хозарів, тощо, які могли використовуватись на важких роботах у господарстві.

Печеніги панували у причорноморських степах майже півтора століття, аж доки їх звідти у першій половині XI ст. не потіснили нові прибульці зі Сходу — торки-узи, які ненадовго затримались у Північному Причорномор'ї. Проте після того печеніги не зникли зі сторінок історії — одна частина їх оселилась на землях Південної Русі, інтегрувавшись з часом в об'єднання «Чорних клобуків»; друга перейшла на Балкани і згодом опинилася на

службі у візантійських імператорів; якась кількість печенігів опинилася в Угорщині¹⁵⁴.

Не менший інтерес становить походження нових кочівників-прибульців у степах Північного Причорномор'я — торків-огузів, відомих також як *гузи* та *узи*. Процес переселення їх основної маси зі степів Прикаспія на захід у причорноморські степи завершився в основному на рубежі X–XI ст. До того протягом X ст. відбувся розкіл основного масиву огузьких племен. Основна частина огузів мігрувала із Середньої Азії через Іранське нагір'я до Малої Азії, де у другій половині XI ст. утворилася держава турків-сельджуків. Інша частина попрямувала до південноруських степів, де вони стали відомими у наших літописах під назвою *торки* (від самоназви — *тюрк*), і там вони потіснили печенігів. Причину такого значного пересунення огузів слід бачити у тиску куманів-половців зі сходу на своїх західних сусідів.

Мусульманські автори повідомляють, що у X ст. володіння огузів знаходились у степах на схід від Волги. Так, ал-Істахрі стверджує, що країна гузів розташовується «на землях на захід від Мавваранагра та між хозарами і кімаками, країною карлуків і болгар та кордонами мусульманських держав від Джурджана та Ісбіджаба»¹⁵⁵. Ал-Масуді повідомляє, що на узбережжі Хозарського (Каспійського. — *О. Б.*) моря знаходиться багато пасовиськ гузів¹⁵⁶. Ці ж дані підтверджує анонімний автор твору «Худуд ал-‘Алам», написаного вже наприкінці X ст., але увібравшого відомості попереднього періоду. Про сусідні до країни гузів території у цьому трактаті сказано, що на схід від них знаходиться пустеля гузів та міста Трансоксіани, а на південь від них — пустеля вздовж Каспійського моря, на захід та на північ від них — Річка Атіл¹⁵⁷. Проте найбільш цікаву інформацію про гузів в першій половині X ст. залишив нам Ібн Фадлан, який відвідав їхні землі на шляху із Хорезма до Волзької Болгарії. Арабський мандрівник повідомляє, що їхня країна знаходилась на північ від Хорезму на відстані 15 днів шляху. За даними арабського мандрівника, гузи були кочівниками. Ібн Фадлан також підкреслив значне майнове розшарування у гузів. Вже на початку X ст. арабський інформатор відзначив, що у гузів існували первісні риси державної влади — на

чолі усіх гузів був повелитель, титул якого *ябгу*, а його заступника називали *кюзеркін*. Ібн Фадлан також зазначив, що одним із найбільш впливових у гузів був начальник війська, який мав великі отари худоби. У безпосередній підлеглості до нього були ватажки, щодо яких Ібн Фадлан використав як титули тюркської номенклатури, так і власні імена: *Тархан*, *Йинал* та *Бағлиз*. При цьому арабський інформатор відзначив, що найбільш шляхетним із них був Тархан¹⁵⁸. Серед дослідників набула поширення думка, що від початку суспільство огузів складалося з 24 племен, і цю структуру успадкували їхні нащадки як у Середній, так і у Малій Азії, хоча такий поділ згодом став умовним, бо згодом жодний етнос огузького походження не міг увібрати у себе таку кількість племен. Підтвердження цьому можна знайти в існуванні традиції, згідно з якою огузькі племена виводять своє походження від легендарного родоначальника Огуз-хана, у якого було 24 онуки, від яких походять огузькі племена¹⁵⁹. Відголоски такої традиції навіть були помітні у Малій Азії, де, відповідно до «Канун-наме», рада племінних юрюкських вождів османського султана Сулеймана I складалася із 24 чоловік, а у дівані (урядовій раді) сельджукського султана Ала ад-Діна Кейкубада було 24 секретаря та писаря¹⁶⁰. З огляду на соціальну структуру огузьких племен, особливий інтерес становить аналіз огузького епосу «Деде Коркут» (XV ст.), за даними якого огузьке плем'я розділялись на «зовнішніх» і «внутрішніх». При цьому під час війни «внутрішні» огузи посідали центр і ліве крило, а «зовнішні» — праве¹⁶¹. Якщо визнавати слушною думку, що огузи дотримувались традиційної північної орієнтації¹⁶², то «внутрішні» огузи становили західне угруповання племені, а «зовнішні» — східне. А це може означати, що при формуванні огузького союзу племен цей принцип переносився на більш високий рівень об'єднання, тобто огузам було притаманне, як й іншим середньовічним кочівникам, розділення на західне і східне угруповання. У свою чергу, для огузького племені була характерна дуальна племінна організація — огузи однієї фратрії укладали шлюби з представниками протилежної, хоча при цьому не зрозуміло, чи співпадало це з поділом огузів на «внутрішніх» і «зовнішніх». Ці екзогамні групи склалися із родів, на чолі яких

були 24 беки¹⁶³. Таким чином, можна побачити, що кожне огузьке плем'я наслідувало у зменшеному вигляді принцип об'єднання 24 підрозділів, що існував за легендарних часів Огуз-хана. Проте невідомо, чи існувала в огузькому племені ієрархія родів у відповідності до їхнього походження. Аналізуючи таку ситуацію, Д. Є. Єремєєв зробив висновок, згідно з яким «тюркські племена досить часто залучали до свого складу не тільки родичів, але й цілі групи з інших родів та племен», що взагалі було притаманно «для всіх кочових племен»¹⁶⁴.

До другої половини X ст. огузи знаходились у васальній залежності від хозарів. У творах Ібн ал-Асіра та Мірхонда міститься легенда про предка сельджуків, ватажка гузів Дукака, який перебував на службі у хозарського царя-ябгу. Син Дукака, Сельджук, став особливо наближеним до хозарського царя. Проте внаслідок придворних інтриг Сельджук змушений був звільнитися із під опіки хозарського царя та зі своїми синами Ізраїлем, Мікаелем, Юнусом та Мусою повів своє плем'я до низин Сир-Дар'ї, де вони захопили Бухару та заснували свою державу сельджуків¹⁶⁵. Ці факти — залежність огузів від хозарів та наступна їхня боротьба з останніми — знайшли своє відображення в творах інших авторів. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє, що у середині X ст. огузи виходять із під контролю хозарів і разом з волзькими булгарами починають боротьбу за повну незалежність¹⁶⁶. Ібн Міскавейх засвідчив, що в 965 р. тюрки (гузи. — *О. Б.*) напали на Хозарію¹⁶⁷. Останнє повідомлення дозволяє вважати, що в 965 р. київський князь Святослав узгодив свої дії з огузами, і вони разом брали участь у знищенні Хозарського каганату. Саме така інформація дала підстави *О. Б. Головку* вважати, що пам'ятки салтівської культури в Подонні були знищені торками-огузами унаслідок подій 965 р. Хоча дослідник при цьому зазначив, що не все салтівське населення було знищене прибульцями, а водночас підкреслив, що носії салтівської культури «справили позитивний вплив на етнічні процеси у кочівників, сприяли становленню нових рис в їх господарському та суспільному житті»¹⁶⁸.

Ібн Фадлан залишив нам опис похорон шляхетного гуза, що, здавалось, має допомогти археологам. За даними Ібн Фадлана, не-

біжчика-гуза ховали з речами у могильній ямі, над якою влаштували дерев'яне перекриття. Арабський мандрівник повідомляє, що під час похорон могли вбити від одного до кількох сотень коней, а шкіру забитих тварин розтягували на дерев'яному перекритті над небіжчиком. Над усім цим споруджувався із землі курган¹⁶⁹. Російський археолог В. О. Іванов, у відповідності до згаданого опису і результатам археологічних розкопок, виділив окремо огузькі поховання в курганах кочівників, датованих початком X ст. На заході вони були зосереджені уздовж нижньої течії Волги та північно-східного узбережжя Каспійського моря, на півночі — в басейні річок Великий і Малий Узень. Східні та південні кордони володінь огузів В. О. Івановим не були виділені достатньо чітко¹⁷⁰. Це можна пояснити тим, що у X ст. етнополітична ситуація у Східному Туркестані та на кордонах з Саманідською державою відзначалась нестабільністю.

Що стосується питання атрибуції старожитностей торків у Північному Причорномор'ї, то це становить проблему, тому що їх поховальний обряд міг зазнати трансформації. С. О. Плетньова вважала, що торки перебували на території степової України не тривалий період на початку XI ст. і тому залишили після себе дуже невелику кількість поховальних комплексів. При цьому вона виділила серед них поховання, які здійснювались під невеликими земляними насипами; поодинокі для Північного Причорномор'я нечисленні кургани торків, яким були притаманні поховання у досить глибоких ямах; наявність жіночих поховань; розміщення голови та ніг коня не поруч з небіжчиком, а на приступці або над ним в засипці могили, на середині глибини; у тих випадках, коли небіжчика ховали без коня, могильна яма, як правило, мала приступки з обох сторін для спорудження перекриття¹⁷¹.

Одним із тих районів, де на початку XI ст. перебували торки-огузи, був басейн Сіверського Дінця. Принаймні, про це можуть свідчити топонімічні назви. На думку Б. А. Шрамка, торки перебували саме в середній течії Сіверського Дінця, бо тут існують чисельні топоніми та гідроніми: річки *Тор* (*Великий Тор*, *Казений Торець*), *Сухий Торець*, село *Торське* на річці Жеребець, селища *Торський* та *Торецький* на річці Казений Торець, *Торське горо-*

дище біля міста Слов'янська¹⁷². З тих часів до наших днів ці топонімічні назви могли б зберегтись лише при умові перебування тут постійного осілого населення. У цій ситуації виникає природне питання: хто першим назвав окремі місця іменем торків, які тут перебували? Досить логічним може виглядати припущення, згідно з яким тут у першій половині XI ст. вже знаходились слов'яни, завдяки чому ці назви річок та населених пунктів збереглись до сьогодні. Також вірогідною може бути версія про перебування у середній течії Сіверського Дінця алано-болгар, нащадків носіїв салтівської культури, які були сусідами торків і тому назвали окремі річки та місця іменем цього кочового народу. У більш пізні часи ці гідроніми та топоніми могли потрапити власне до слов'ян і зазнати певної обробки. Про те, що в післяхозарські часи салтівське населення зберігалось в басейні Сіверського Дінця, можуть свідчити дані археології та письмових джерел. Насамперед, це стосується половецьких часів. Отже, осіле салтівське населення степів не постраждало значною мірою від навали торків і продовжувало зберігатись на колишніх місцях свого проживання. Поява в середині XI ст. у причорноморських степах половців призвела до послаблення торків, значна частина яких переселилася на Балкани; другі ж переселилися до Південної Русі і влилися до складу об'єднання «чорних клобуків»; решта увійшла до складу половецьких об'єднань¹⁷³.

У другій половині XI ст. у степах Північного Причорномор'я утвердились кипчаки-половці, відомості про яких нам дають давньоруські літописи, візантійські, мусульманські та інші письмові джерела. У X ст. племінне об'єднання кипчаків входило до складу Кимакського каганату у степах Центральної Азії. Вже на межі X–XI ст. кипчаки здобули політичну незалежність і згодом, на початку XI ст., почали свій рух на захід, що стало наслідком тиску з боку «каїв»-кимаків та «кунів». Врешті-решт цей рух привів кипчаків, відомих у давньоруських літописах як *половці*, до степів Північного Причорномор'я, де вони потіснили торків у середині XI ст.¹⁷⁴

На нинішній час серед дослідників набула поширення думка, згідно з якою в етнічних назвах *половці*, *кумани*, *кипчаки* знай-

шла своє відображення інформація про антропологічні особливості їхніх носіїв¹⁷⁵. З огляду на це висловлювались припущення щодо того, що слов'янський за своїм походженням термін *половці* є еквівалентом етнонімів *кумани*, *кипчаки*. Дослідники ще у ХІХ ст. звернули увагу на те, що у китайських джерелах кипчаки були охарактеризовані як люди з блакитними очима та світлим волоссям. Саме це дало підстави М. О. Арістову та Г. Є. Грум-Гржимайлу вважати, що в етногенезі половців-кипчаків могли взяти участь так звані дінліни, в яких М. О. Арістов вбачав індоєвропейців¹⁷⁶, а Г. Є. Грум-Гржимайло — аборигенів Далекого Сходу¹⁷⁷. У науці утвердилась думка, що в основі етнічних термінів *кипчак* та *куман* слід шукати тюркське слово *куба/киба*, що має означати «блідний, блідно-жовтий, солом'янно-жовтий», тобто «половий». На думку багатьох дослідників, таку назву отримала частина тюркських племен за переважаючим кольором тіла та обличчя¹⁷⁸. У зв'язку з цим великий інтерес становить припущення Д. Є. Єремєєва, що друга частина етноніму *кум-ман* (куман) містить у собі індоєвропейський корінь *ман/мен* — «людина». Звідси виходить, що термін *куман* має означати «піщаний, жовтий», тобто те ж саме, що і *половець*. Д. Є. Єремєєв також звернув увагу на те, що одне з половецьких племен мало назву *сарик* — «жовтий, білий». Саме це дало йому підстави вважати, що слов'янська назва *половці* являє собою кальку тюркського терміну *сарик* (білокурий, бліднолиций)¹⁷⁹. Схожих поглядів на походження етнічних термінів *куман* і *кун* дотримувався Ю. Немет, який вважав, що ці етноніми походять від тюркського прикметника *ку*, який в свою чергу пов'язаний зі старим терміном *куб* — «блідий, жовтий». Дослідник вважав, що «із прикметника *ку*, *куба* були утворені етноніми *кун* та *куман* завдяки відіменному суфіксу *-н*». Ю. Немет пов'язував всі ці назви з кольором шкіри половців¹⁸⁰. Таким чином, на прикладі походження назв *половці*, *кипчаки*, *кумани* можна припустити, що присутність означення кольору в етнічній назві іноді може вказувати на антропологічні особливості її носіїв.

У зв'язку з цим доречно зважити на те, що в етнічних назвах *половці*, *кипчаки*, *кумани* та *куни* не слід вбачати лише натяк на

колір шкіри та волосся їхніх носіїв. Тому не слід залишати поза увагою і думку О. Прицака, який вважав, що давньоруська назва *половці* являла собою слов'янський переклад тюркського терміну *кипчак*, що, за його припущенням, мусив означати — «люди, які мешкають у полі (степу)»¹⁸¹. Щодо походження етноніму *половці* існують й інші версії. Так, Є. Ч. Скржинська вважає, що ця назва походить від зафіксованого у літописах терміну «онополовец», що мусить означати — «мешкаючий по той бік річки», тобто по той бік Дніпра (лівий берег)¹⁸². На думку С. О. Плетньової, в етнічних назвах *шари (жовті)* та його слов'янському еквіваленті *половці (полові, світложовті)* міститься не тільки інформація про блондинів у складі цих племен, а й про те, що «кольорова характеристика була символічним визначенням...»¹⁸³. Схожих поглядів на це дотримується також І. Г. Добродомов¹⁸⁴. Отже, існують певні сумніви щодо того, що в етнічній назві *половці* відобразились антропологічні особливості їхніх носіїв, тобто доки ще не можна вести розмову про те, що *половці-кипчаки* належали до європеоїдів.

На думку С. О. Плетньової, у степах Північного Причорномор'я наприкінці XI — на початку XIII ст. відбувалось формування двох близькоспоріднених етносів: на схід від Дніпра проживали кочівники, відомі у давньоруських літописах як *половці*; на захід — номади, яких візантійські та західноєвропейські автори називали *кумани*. При цьому усі ці кочівники так і не об'єдналися в один політичний союз¹⁸⁵. Достатньо цікавою є інформація арабомовного географа XII ст. ал-Ідрісі, на карті якого були зображені «Біла», «Чорна» та «Зовнішня» частини Куманії¹⁸⁶. С. О. Плетньова дала свою інтерпретацію цього явища: «Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) ділилась у середині XII ст. на Білу і Чорну Куманію. Біла, або Західна, Куманія увібрала до себе придністровські та придніпровські орди. Центром Чорної Куманії був Сіверський Донець»¹⁸⁷. О. М. Кононов бачив у цьому прямий натяк на те, що «Чорна Куманія знаходилась на Півночі або Північному Сході, а Біла Куманія — на Заході або у північно-західній частині Половецького поля»¹⁸⁸.

Як вважає С. О. Плетньова, основу населення Половецького степу становили орди, до складу яких входили курені, що були

«об'єднаннями кількох, в основному патріархальних, споріднених сімей». На її погляд «в орду входило багато куренів, причому вони могли належати кільком етносам: від болгар до кипчаків та кимаків, хоча їх усіх разом руські називали половцями»¹⁸⁹. Наразі йдеться, насамперед, про кочове населення степу. Отже, є підстави вважати, що «курени» являли собою роди, а «орди» — племена половців. Аналізуючи кочівницькі поховання половецького часу, С. О. Плетньова відзначила риси, що відрізняють їх від поховань кочівників попереднього часу: 1) курганні насипи були споруджені із застосуванням каміння; 2) поховання людей здійснювались у неглибокій ямі головою на схід; 3) поруч із людиною був похований кінь; 4) інвентар особливо не відрізнявся від інвентарю попередніх часів¹⁹⁰. Дані давньоруських літописів та археологічних досліджень дозволили С. О. Плетньовій виділити кілька локальних угруповань причорноморських половців, і при цьому картина змінювалась на протязі часу. Для цього дуже важливе значення має вивчення половецьких кам'яних статуй. Завдяки цьому С. О. Плетньова прийшла до висновку, що у середині XII ст. були визначені кордони Половецького степу: на сході — межиріччя Волги і Дону, а на заході — річки Дніпро й Інгулець. До того, на думку С. О. Плетньової, у половців не було постійних об'єднань орд. Найбільш відомими із половецьких орд були «Ортерлюєве», «Токсобичи», «Ельтуковичи» тощо. У середині XII ст. намітились об'єднання орд навколо шляхетних половецьких родів — Отерплюєве та Токсобичи, які кочували у степах між Волгою і Дніпром, та «дикі половці» — в басейні Дону. Наприкінці XII ст. посилювались такі об'єднання орд половців: в Нижньому Подніпров'ї — «Бурчевичи», в басейні Сіверського Дінця — об'єднання Кончака та його нащадків, поморське, кримське, передкавказьке, поволзьке об'єднання тощо¹⁹¹. Проте найбільш відомим у літописах було об'єднання придонецьких половців.

Крім того, давньоруські літописи свідчать про існування в Половецькому степу й осілого населення. У зв'язку з цим особливий інтерес становить інформація про етнічний склад населення, яке входило до складу об'єднання придонецьких половців. Так, давньоруські літописи повідомляють, що в 1111 р. київський князь

Володимир Мономах здійснив похід проти половців на «Дон» (Сіверський Донець. — *О. Б.*), внаслідок чого були захоплені половецькі фортеці Шарукань та Сугров. Описані події відбувалися під час походу, і саме тоді назустріч воїнам Володимира Мономаха вийшли жителі Шарукані з рибою та вином. Проте жителі фортеці Сугров вчинили русам військовий опір, і тому ця фортеця була спалена¹⁹². Про половецькі фортеці Шарукань, Сугров та Балін йдеться також в тих розділах давньоруських літописів, де міститься інформація про похід проти половців сина Володимира Мономаха — Ярополка на «Дон» в 1116 р.: «...Ярополк ходи на половецькую землю, к реке Дону, и ту взя полон мног и города пойма Половецкие, Галин (Балин), Чешуев (Шарукань), Сугров; и Ясы поймав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню»¹⁹³. Маючи на увазі ці повідомлення, більше ста років тому Ю. Кулаковський зробив висновок, що основу населення половецьких міст Шарукань, Сугров та Балін становило осіле християнське населення, значний прошарок в якому склали алани-яси¹⁹⁴. Є підстави вважати, що осіле населення половецьких міст було поліетнічним і підвладним кочівникам-половцям.

Крім того, у давньоруських літописах при описі подій досить тривалого часу неодноразово згадується ім'я половецького хана *Шарукан*, що дало підстави дослідникам розглядати його не як антропонім, а як ім'я правлячої династії придонецьких половців. На думку О. Пріцака, це родове ім'я має не тюрко-половецьке, а монгольське походження і означає «Дракон». А це дозволило висунути припущення, що політичне об'єднання придонецьких половців очолював клан протомонгольського походження¹⁹⁵. Проте, у другій половині XII — на початку XIII ст. основу осілого населення степів Північного Причорномор'я вже могли складати слов'янські переселенці з Південної Русі і нащадки носіїв салтівської культури — алано-болгар. У середовищі цього населення могли селитися окремі представники печенігів, торків-узів та половців-куманів. Це етнічно строкате населення у письмових документах розвинутого середньовіччя отримало назву *бродники*. Проте «бродниками» наприкінці XII — на початку XIII ст. давньоруські літописи називали те населення, яке локалізується у Половецько-

му степу лише на схід від Дніпра, тобто у Дніпровсько-Волзькому межиріччі. За спостереженнями А. О. Козловського, «бродників фіксують там, де археологічно простежуються елементи змішаних культур — салтівської і слов'янської (Подоння, Подунав'я, Південне Подніпров'я)»¹⁹⁶. З огляду на це, треба вважати, що на початку XIII ст. термін *бродники* набув узагальнюючого значення, перебиваючи таким чином інші назви осілого населення Половецького степу — *яси (алани)*, *берладники*, *галицькі вигніці* тощо.

З іншого боку, дані етнографічного та археологічного характеру свідчать про те, що осілий землеробський і кочовий скотарський господарсько-культурні типи завжди мирно співіснували у степу. Осіле населення давало кочівникам необхідні продукти землеробства, продукцію ремісничого виробництва, тобто те, чого завжди не вистачало кочівникам. Номади ж, зі свого боку, давали землеробам вироби та сировину тваринництва, а також брали під свій захист підвладне осіле населення від наскоків інших кочових племен. У випадку війни кочівники могли залучати до свого війська залежне осіле населення, яке складало окремі загони піхоти, обслуговувало переправи тощо. Але ініціатива у цих кампаніях звичайно належала кінним воїнам кочівників, бо вони становили панівну верству суспільства. Таким чином, землероби і кочівники у степу в економічному, соціальному та військово-політичному відношеннях становили одне ціле. Що стосується відносин християн степу з Руссю, то можна погодитися з думкою П. П. Толочка, що влада давньоруських князів на осіле населення Північного Причорномор'я не поширювалась, хоча контроль над Дніпровським торговельним шляхом знаходився у київських князів¹⁹⁷.

Таким чином, аналіз текстів давньоруських літописів дозволяє припускати, що у другій половині XI — на початку XIII ст. політичні об'єднання причорноморських половців мали поліетнічний характер. Їх очолювали харизматичні клани, серед яких своєю могутністю відзначався шляхетний рід протомонгольського походження — Шаруканіди, який мав за свою резиденцію місто Шарукань на Сіверському Дінці. Другий щабель у соціальній структурі цих об'єднань мали б посідати тюркомовні кочівники-половці. Найнижчий щабель у цій ієрархії могли займати нащадки колиш-

нього салтівського населення Хозарського каганату — болгари, алани-яси, які б мали займатись переважно землеробством, напівкочовим скотарством, ремеслами тощо. На випадок військової загрози половецькі хани могли б залучати це осіле населення, як і кочівників-половців, до військових дій, про що свідчить штурм Сугрова Володимиром Мономахом в 1111 р.

Отже, протягом середньовіччя створені номадами алтайського походження політичні об'єднання у Північному Причорномор'ї мали багато спільних рис і в той же час для них були властиві особливості, притаманні лише окремим етнополітичним об'єднанням. Насамперед, багато спільного мала державно-адміністративна система більшості середньовічних державних утворень степів Східної Європи: розділення території держави на східне та західне крило; створення адміністративної системи відповідно до етнічного принципу; поєднання військових та адміністративно-територіальних функцій; зв'язок політичної та адміністративної систем із соціальним устроєм держави тощо. У той же час у військово-адміністративній та соціально-політичній системах держав номадів зберігався принцип ієрархії у відповідності до етнічного походження з проекцією на господарську діяльність — тобто кочівники мали вищий соціальний статус, ніж осілі народи. Однак не завжди ці загальні риси відзначалися у політичних об'єднаннях номадів Східної Європи. У Хозарському каганаті не було зафіксоване розділення населення на східне та західне угруповання. Хоча не виключено, що така типова для середньовічних кочівників риса могла існувати у більш ранній період, але не знайшла свого відображення в письмових джерелах. І не слід залишати поза увагою те, що Хозарський каганат утворився у результаті відокремлення від Західного Тюркського каганату, який у свій час відокремився від Великого (Першого) Тюркського каганату. З іншого боку, розділення на західні і східні племена спостерігалось навіть у тих народів, які не створили єдиного політично оформленого об'єднання — наприклад, у причорноморських кипчаків, які поділялися на східних — половців і західних — куманів. Отже, на прикладі середньовічних номадів Північного Причорномор'я мо-

жемо зробити висновок, що розвиток суспільства номадів відбувався за своїми власними законами, незалежно від часу і простору.

¹Бахрах Х. Аланы на Западе. — М., 1993.

²Иордан. О происхождении и деяких гетов. — М., 1960. — С. 118–120.

³Там же. — С. 37

⁴Менандр. Продолжение истории Агафиевой // Византийские историки. — СПб., 1860. — С. 324–325.

⁵Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964. — С. 101; Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — СПб., 2000. — С. 135.

⁶Моисей Хоренский. История Армении. — М., 1858. — С. 81, 87.

⁷Сиротенко В. Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV–V вв. // Ученые записки Пермского государственного университета. — Пермь, 1961. — Т. XX. — Вып. 4. — С. 17; Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — С. 134.

⁸Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1959. — С. 385–388, 434–438, 467; Агафий. О царствовании Юстиниана. — М., 1953. — С. 73, 88–89, 147–149.

⁹Артамонов М. И. История хазар. — Л., 1962. — С. 160–169; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. — Л., 1979. — С. 95–113; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 73–75.

¹⁰Marquart J. Osteuropäische und Ostasiatische. — Leipzig, 1903; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. — Второ фототип. изд. — София, 1994. — Т. I. — Ч. 1; Ашмарин Н. И. Болгары и чуваша. — Казань, 1902; Pritsak O. Die bulgarische Fürstliste und die Sprache der Protobulgarian. — Wiesbaden, 1955; Pritsak O. The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions // Studia Turco-Hungarica. — Budapest, 1981. — Т. V.

¹¹Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — С. 134–139.

¹²Артамонов М. И. История хазар. — С. 160–169; Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 73–75.

¹³Смирнов А. П. Древняя история чувашского народа. — Чебоксары, 1948. — С. 17; Смирнов А. П. Некоторые вопросы средневековой истории Поволжья. — Казань, 1957. — С. 6; Сиротинко В. Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV–V вв. // Ученые записки Пермского государственного университета. — Пермь, 1961. — Т. XX. — Вып. 4. — С. 41.

¹⁴Феофан. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта. — СПб., 1890. — С. 262; Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. — 1883. — Ч. ССXXVI. — С. 29.

¹⁵Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. — С. 29.

- ¹⁶ Саханев В. Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. // Известия Археологической комиссии. — М., 1914. — Т. 56; Ковалевская В. Б. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе // Плиска — Преслав. Прабългарската култура (Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976). — София, 1981. — Т. II. — С. 51; Ковалевская В. Б. Северокавказские древности // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 83–188; Ковалевская В. Б. Хронология древностей северокавказских алан // Аланы: история и культура. — Владикавказ, 1995. — С. 51–78; Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. — С. 122–123; Димитров Д. И. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. — Варна, 1987. — С. 86; Нечаева Л. Г. Об этнической принадлежности подбойных и катакомбных погребений сарматского времени в Нижнем Поволжье и на Северном Кавказе // Исследования по археологии СССР. Сборник в честь М. И. Артамонова. — Л., 1961. — С. 157–158; Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. — Велико Търново, 2000. — С. 52–57.
- ¹⁷ Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. — С. 16–37; Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001. — С. 39–41.
- ¹⁸ Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 142.
- ¹⁹ Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска-Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976. — София, 1984. — Т. II. — С. 11–12.
- ²⁰ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т. I. — С. 174–225.
- ²¹ Мерперт Н. Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. — Казань, 1957. — С. 33–35; Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — 1958. — № 62. — С. 146–147; Рашев Р. К вопросу о происхождении праболгар // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — Вып. III. — С. 250.
- ²² Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР // Труды института этнографии АН СССР (Новая серия). — М., 1948. — Т. IV. — С. 254–256; Гинзбург В. В. Антропологический состав населения Саркела–Белой Вежи // МИА. — 1963. — № 109. — С. 262–263.
- ²³ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — С. 147.
- ²⁴ Плетнева С. А. Кочевники средневековья (поиски исторических закономерностей). — М., 1982. — С. 24.
- ²⁵ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. — С. 256.
- ²⁶ Ефимова С. Г., Кондукторова Т. С. Население салтово-маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии // МАИЭТ. — Симферополь, 1995. — Вып. IV. — С. 562–583.
- ²⁷ Мошкова М. Г. Позднесарматская культура // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 191–202.
- ²⁸ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 78.
- ²⁹ Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976. — С. 94–95.

- ³⁰ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. — С. 164–167; Кондукторова Т. С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребений Херсонской области // Советская антропология. — 1958. — № 2. — С. 69–79; Великанова М. С. Палеоантропологический материал из могильников черняховской культуры Молдавии // Антропологический сборник. — М., 1961. — Т. III. — С. 26–52.
- ³¹ Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. — Велико Търново, 2000. — С. 16–37; Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001. — С. 39–41.
- ³² Абрамова М. П. Центральный Кавказ в сарматскую эпоху // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 268–281.
- ³³ Саханев В. Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. // Известия Археологической комиссии. — М., 1914. — Т. 56. — С. 17–26; Ковалевская В. Б. Северокавказские древности // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981; Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. — С. 122–123; Димитров Д. И. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. — Варна, 1987. — С. 84–85; Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. — С. 52–57.
- ³⁴ Максимов Е. К. Позднейшие сармато-аланские погребения V–VIII вв. на территории Нижнего Поволжья // Труды Саратовского областного музея краеведения (Археологический сборник). — Саратов, 1956. — Вып. 1. — С. 65–85; Сеницын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954–1955 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 78. — М., 1960. — С. 165–166; Васюткин С. М. К вопросу об исторических судьбах сарматского населения Нижнего Поволжья // Вопросы этнической истории Волго-Донья (Материалы научной конференции). — Пенза, 1992. — С. 19–20.
- ³⁵ Максимов Е. К. Позднейшие сармато-аланские погребения... — С. 84.
- ³⁶ Абрамова М. П. Центральный Кавказ в сарматскую эпоху. — С. 268–281.
- ³⁷ Максимов Е. К. Позднейшие сармато-аланские погребения... — С. 65–85; Сеницын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана. — С. 165–166; Васюткин С. М. К вопросу об исторических судьбах сарматского населения Нижнего Поволжья. — С. 19–20.
- ³⁸ Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — С. 135–136.
- ³⁹ Сказания Приска Панийского // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. — СПб., 1861. — Вып. 1. — С. 87–88.
- ⁴⁰ Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — С. 136.
- ⁴¹ Сказания Приска Панийского. — С. 93.
- ⁴² Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. — М.; Л., 1941. — С. 82–84.
- ⁴³ Егишэ. О Вардане и войне армянской. — Ереван, 1971. — С. 31, 127; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. — Л., 1979. — С. 55–56.
- ⁴⁴ Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. — С. 24–25.
- ⁴⁵ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. — М., 1980. — С. 60, 161.
- ⁴⁶ Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л., 1932. — С. 92.
- ⁴⁷ Minorsky V. Hudud al-Alam. The regions of the World. — London; Oxford, 1937. — P. 32.

- ⁴⁸Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — С. 137.
- ⁴⁹Куник А. О родстве Хагано-Болгар с Чувашиами по славяно-болгарскому Именику // Записки императорской Академии наук. — СПб., 1879. — Т. XXXII. — Кн. II. — С. 118–1161; Кулаковский Ю. А. История Византии. 602–717 годы. — СПб., 1996. — С. 323–333; Ашмарин Н. И. Болгары и чувашаи. — Казань, 1902; Pritsak O. The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions // *Studia Turco-Hungarica*. — Budapest, 1981.
- ⁵⁰Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990. — С. 65–66.
- ⁵¹Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — С. 86–87.
- ⁵²Сказания Приска Панийского. — С. 87–88.
- ⁵³Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — С. 137.
- ⁵⁴Pritsak O. Orientrung und Farbsymbolyc. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Volkernamen // *Studies in Medieval Eurasian History*. — London, 1981. — P. 376–383.
- ⁵⁵Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта. — СПб., 1890. — С. 262.
- ⁵⁶Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. — С. 29.
- ⁵⁷Добрев П. Името българии — ключ към древната българска история. — София, 2002. — С. 37–41; Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. Второ допълнено издание. — София, 2004. — С. 16.
- ⁵⁸Древнетюркский словарь. — Л., 1969. — С. 621.
- ⁵⁹Куник А. О родстве Хагано-Болгар с Чувашиами по славяно-болгарскому Именику. — С. 140.
- ⁶⁰Русско-азербайджанский словарь. — Баку, 1959. — Т. II. — С. 740.
- ⁶¹Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1893. — Т. I. — Ч. 1. — Стб. 1707.
- ⁶²Древнетюркский словарь. — С. 621.
- ⁶³Менандр. Продолжение истории Агафиевой // *Византийские историки*. — СПб., 1860. — С. 391–392.
- ⁶⁴Феофилакт Симокатта. История. — М., 1957. — С. 156.
- ⁶⁵Ронин В. К. Так называемая Хроника Федегара // *Свод древнейших письменных известий о славянах*. — М., 1995. — Т. II. — С. 371.
- ⁶⁶Комар О. В. «Кубрат» і «Велика Булгарія»: проблеми джерелознавчого аналізу // *Сходознавство*. — К., 2001. — № 15. — С. 14–15.
- ⁶⁷Тортіка О. О. Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя: Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999. — С. 12.
- ⁶⁸Менандр. Продолжение истории Агафиевой. — С. 391–392.
- ⁶⁹Гумилев Л. Н. Древние тюрки. — М., 1967. — С. 160; Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. — С. 90.
- ⁷⁰Куник А. О родстве Хагано-Болгар с Чувашиами по славяно-болгарскому Именику. — С. 128–129.

- ⁷¹Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. — С. 114.
- ⁷²Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — С. 120.
- ⁷³Егишэ. О Вардане и войне армянской. — С. 127.
- ⁷⁴Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. — С. 28.
- ⁷⁵Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. — С. 60, 161.
- ⁷⁶Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта. — С. 262.
- ⁷⁷Гумилев Л. Н. Древние турки. — С. 63.
- ⁷⁸Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. — С. 29.
- ⁷⁹Артамонов М. И. История хазар. — С. 170; Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. — М., 1983. — С. 178.
- ⁸⁰Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 92.
- ⁸¹Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. — М., 1963. — С. 195.
- ⁸²Артамонов М. И. История хазар. — С. 170.
- ⁸³Гумилев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия. — М., 1993.
- ⁸⁴Гадло А. В. Северный Кавказ в IV–X вв. (проблемы этнической истории): Автореф. дисс. ...доктора ист. наук. — М., 1984. — 27; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 143.
- ⁸⁵Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 118.
- ⁸⁶Tabari. Tarikh ar-rusul wa-l-muluk. Edition Critique par Mohammad Abul Fadl Ibrahim. — Vol. VIII. — P. 7; Ibn al-Asir. Al-Kamil fi Tarikh. — Beirut, 1978. — P. 22.
- ⁸⁷Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 119.
- ⁸⁸Артамонов М. И. История хазар. — С. 400–402; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 118.
- ⁸⁹Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 143.
- ⁹⁰Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — С. 81–83.
- ⁹¹Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. — М., 1962. — Т. I. — С. 28.
- ⁹²Там же. — С. 246.
- ⁹³Иченская О. В. Особенности погребального обряда и матировка некоторых участков Салтовского могильника // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 140–148.
- ⁹⁴Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // КСИА. — 1964. — Вып. 99. — С. 24–33; Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989. — С. 283; Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. — Воронеж, 1984. — С. 72–128.
- ⁹⁵Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 1969. — С. 191, 194.

- ⁹⁶ Артамонов М. И. История хазар. — С. 358.
- ⁹⁷ Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. — СПб., 1994. — С. 22.
- ⁹⁸ Иченская О. В. Особенности погребального обряда и матировка некоторых участков Салтовского могильника. — К., 1982. — С. 145–146.
- ⁹⁹ Головкин О. Б. Торки в історії причорноморських степів // Східний світ. — 1999. — № 1–2 (Етноп. До 80-річчя академіка О. Прицака). — С. 112–122.
- ¹⁰⁰ Афанасьев Г. Е., Рунин А. П. Мокрая Балка. Дневник раскопок. — М., 2001. — Вып. 1. — С. 236–239.
- ¹⁰¹ Кузнецов В. А. Рецензия на работу С. А. Плетневой «От кочевий к городам» // СА. — 1969. — № 2. — С. 300.
- ¹⁰² Алихова А. Е. Из истории мордвы конца I-го — начала II-го тыс. н. э. // Из древней и средневековой истории мордовского народа. — Саранск, 1959. — С. 32; Алихова А. Е. Средне-цинская мордва // Материальная культура средне-цинской мордвы VIII–XI вв. — Саранск, 1969. — С. 5.
- ¹⁰³ Сорочан С. Б. «Дело» епископа Иоанна Готского в связи с историей византийско-хазарских отношений в Таврике // Хазарский альманах. — К.; Харьков; М., 2003. — Т. 2. — С. 77–98; Науменко В. Е. Таврика в контексте византийско-хазарских отношений: опыт первых контактов // Хазарский альманах. — К.; Харьков, 2004. — Т. 3. — С. 94–116.
- ¹⁰⁴ Васильевский В. Г. Житие Иоанна Готского // Васильевский В. Г. Труды. — СПб., 1912. — Т. II. — Вып. 2. — С. 396–417.
- ¹⁰⁵ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. — С. 40–42, 64.
- ¹⁰⁶ Герцен А. Г. Хазары в Доросе-Мангупе // Хазарский альманах. — Харьков, 2002. — Т. 1. — С. 29–34.
- ¹⁰⁷ Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990; Айбабин А. И. Этническая история раннесредневекового Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 171–224.
- ¹⁰⁸ Айбабин А. И. Этническая история раннесредневекового Крыма. — С. 171–224.
- ¹⁰⁹ Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Дада. — СПб., 1869. — С. 18.
- ¹¹⁰ Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. — С. 130.
- ¹¹¹ Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. — М., 1963. — С. 193–194.
- ¹¹² Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. — М.; Иерусалим, 1997. — С. 66.
- ¹¹³ Там же. — С. 75–77.
- ¹¹⁴ Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — С. 34–54.
- ¹¹⁵ Гадло А. В. Северный Кавказ в IV–X вв. (проблемы этнической истории): Автореф. дисс. ...доктора ист. наук. — М., 1984. — С. 26.
- ¹¹⁶ Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв.; Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. — С. 136, 141.
- ¹¹⁷ Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. — С. 53–61.
- ¹¹⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 155–165.

- ¹¹⁹Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. VI. — С. 663–688.
- ¹²⁰Там же. — С. 667.
- ¹²¹Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 163.
- ¹²²Волин С. К истории древнего Хорезма // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 196; Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — С. 136.
- ¹²³Там же. — С. 194.
- ¹²⁴Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 155.
- ¹²⁵Minorsky V. *Hudud al-Alam. The regions of the World.* — London; Oxford, 1937. — P. 160.
- ¹²⁶Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 155, 158.
- ¹²⁷Там же. — С. 160–163, 165.
- ¹²⁸Там же. — С. 157.
- ¹²⁹Там же. — С. 155.
- ¹³⁰Там же. — С. 155.
- ¹³¹Гумилев Л. Н. Древние тюрки. — М., 1967. — С. 63.
- ¹³²Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 158.
- ¹³³Pritsak O. *The Pečenegs. Case of Social and Economic transformation.* — Cambridge Mass., 1976. — P. 21–24.
- ¹³⁴Minorsky V. *Hudud al-Alam. The regions of the World.* — P. 101, 160.
- ¹³⁵Pritsak O. *The Pečenegs. Case of Social and Economic transformation.* — P. 15.
- ¹³⁶Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — С. 141.
- ¹³⁷Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — Харьков, 1956. — С. 128.
- ¹³⁸Иванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часов Ахмеда Ібн Фадлана // Східний світ. — 1995 (№ 2). — 1996 (№ 1). — С. 42–44.
- ¹³⁹Там же. — С. 42–43.
- ¹⁴⁰Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 49–51.
- ¹⁴¹Брайчевский М. Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. — К., 1985. — С. 19–30.
- ¹⁴²Там же. — С. 24–25.
- ¹⁴³Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 494.
- ¹⁴⁴Баскаков Н. А. Тюркские языки. — М., 1960. — С. 129.
- ¹⁴⁵Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 391.
- ¹⁴⁶Там же. — С. 394.
- ¹⁴⁷Comsa M. *Die Bulgarische Herrschaft Nordeich der Donau wankend des und X jh eichte der Arhaologischen forschungen // Dacia.* — 1960. — IV. — S. 393–422.
- ¹⁴⁸Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 142. — С. 7–8, 12, 187–188; Смиленко А. Т. Население салтово-маяцкой культуры в устье Дуная // Вопросы этнической истории Волго-Донья. Материалы научной конференции. — Пенза, 1992. — С. 38–41; Руссев Н. Ня-

- кои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър // Българите в Северното Причерноморие. — Велико Търново, 1995. — Т. IV. — С. 103–107.
- ¹⁴⁹ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. I. — С. 14, 24, 210, 220.
- ¹⁵⁰ Там же. — С. 14, 24, 210, 220.
- ¹⁵¹ Радзивилловская летопись // ПСРЛ. — Л., 1989. — Т. XXXVIII. — С. 14.
- ¹⁵² Повесть временных лет. — С. 226, 254, 263.
- ¹⁵³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 38–39.
- ¹⁵⁴ Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — С. 79.
- ¹⁵⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.; Л., 1939. — Т. I. — С. 166.
- ¹⁵⁶ Там же. — С. 166.
- ¹⁵⁷ Minorsky V. Hudud al-Alam. The regions of the World. — P. 100.
- ¹⁵⁸ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — Харьков, 1956. — С. 129–130.
- ¹⁵⁹ Бартольд В. В. Киргизы. — Фрунзе, 1927. — С. 27–32; Жирмундский В. М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» — «Книга моего деда Коркута». — М.; Л., 1962. — С. 139–258.
- ¹⁶⁰ Еремеев Д. Е. Этногенез турок: происхождение и основные этапы этнической истории. — М., 1971. — С. 93.
- ¹⁶¹ Курылев В. П. Общественный строй огузок по данным эпоса «Деде Коркут» // VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август, 1964 г.). — М., 1964. — С. 2–5.
- ¹⁶² Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. — 1975. — М., 1978. — С. 164.
- ¹⁶³ Курылев В. П. Общественный строй огузок по данным эпоса «Деде Коркут». — С. 2–5.
- ¹⁶⁴ Еремеев Д. Е. Этногенез турок: происхождение и основные этапы этнической истории. — С. 99.
- ¹⁶⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмении. — С. 450–451; Артамонов М. И. История хазар. — С. 419–420.
- ¹⁶⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — С. 29, 51.
- ¹⁶⁷ Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 224–226.
- ¹⁶⁸ Головки О. Б. Торки в історії причорноморських степів. — С. 115.
- ¹⁶⁹ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — С. 129.
- ¹⁷⁰ Иванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часов Ахмеда Ібн Фадлана. — С. 86–87.
- ¹⁷¹ Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981. — С. 213, 218.
- ¹⁷² Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — С. 162.
- ¹⁷³ Головки О. Б. Торки в історії причорноморських степів. — С. 116–120.
- ¹⁷⁴ Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990. — С. 25–44.
- ¹⁷⁵ Попов А. И. Названия народов СССР. — Л., 1973. — С. 127.

- ¹⁷⁶ Аристов Н. А. Заметка об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. — СПб., 1896. — Вып. III–IV. — С. 323, 352.
- ¹⁷⁷ Грум-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. — М.; Л., 1926. — Т. II. — С. 9–126, 131, 142, 160–165, 184, 193–194. 197, 210–211, 350–354, 357.
- ¹⁷⁸ Ураксин З. Г. Цветовые обозначения в башкирских этнонимах // Башкирские этнонимы. — Уфа, 1987. — С. 129–131.
- ¹⁷⁹ Еремеев Д. Е. К семантике тюркской этнонимии // Этнонимы. — М., 1970. — С. 135–138.
- ¹⁸⁰ Nemeth J. Die Volksnamen quman und qun // Korosi Csoma-Archivum. — Budapest, 1941–1943. — S. 95–109.
- ¹⁸¹ Pritsak O. The Polovcians and Rus' // Archivum Eurasiae Medii Aevi. — Wiesbaden, 1982. — Vol. II. — P. 321–380.
- ¹⁸² Скржинская Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. — М., 1987 — Т. 46. — С. 255–276.
- ¹⁸³ Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990. — С. 35–36.
- ¹⁸⁴ Добродомов И. Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник. 1975. — М., 1978. — С. 118.
- ¹⁸⁵ Плетнева С. А. Половцы. — С. 40.
- ¹⁸⁶ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // КСИИМК. — М., 1952. — Т. 43. — С. 42–43.
- ¹⁸⁷ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 62. — С. 194.
- ¹⁸⁸ Кононов А. Н. Семантика цветобозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. 1975. — М., 1978. — С. 168.
- ¹⁸⁹ Плетнева С. А. Половцы. — С. 44–69.
- ¹⁹⁰ Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы. — С. 218.
- ¹⁹¹ Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. — М., 1975. — С. 277–300; Плетнева С. А. Половцы. — С. 44–70, 146–171.
- ¹⁹² Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1843. — Т. II. — Стб. 2; Воскресенская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т. VII. — Стб. 22.
- ¹⁹³ Воскресенская летопись. — Стб. 24; Ипатьевская летопись. — Стб. 7–8, 291; Московский летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. — М.; Л., 1949. — Т. XXV. — Стб. 24.
- ¹⁹⁴ Кулаковский Ю. А. Христианство у алан // Византийский временник. — СПб., 1898. — Т. V. — Вып. 1–2. — С. 17–18.
- ¹⁹⁵ Pritsak O. The Polovcians and Rus' // Archivum Eurasiae Medii Aevi. — Wiesbaden, 1982. — Vol. II. — P. 335.
- ¹⁹⁶ Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. — К., 1992. — С. 169.
- ¹⁹⁷ Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. — К., 1975. — С. 15.